

T. C.

HARRAN ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

İSLAM TARİHİ VE SANATLARI ANA BİLİM DALI

İSLAM TARİHİ BİLİM DALI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

FETHİNDEN EMEVİLERİN SONUNA KADAR BAHREYN

Berat TAKI

ŞANLIURFA - 2024

T. C.

HARRAN ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

İSLAM TARİHİ VE SANATLARI ANA BİLİM DALI

İSLAM TARİHİ BİLİM DALI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

FETHİNDEN EMEVÎLERİN SONUNA KADAR BAHREYN

Berat TAKI

Danışman

Doç. Dr. Ömer SABUNCU

ŞANLIURFA - 2024

ÖZET

FETHİNDEN EMEVÎLERİN SONUNA KADAR BAHREYN

TAKI, Berat

Yüksek Lisans

İslâm Tarihi ve Sanatları Ana Bilim Dalı

Tez Danışmanı: Doç. Dr. Ömer Sabuncu

Ekim, 2024, 125 sayfa

İslâm tarihi araştırmalarında şehir ve bölge tarihine yönelmek, İslâm medeniyetinin karmaşık dokusunu daha iyi anlamamızı sağlar. Bir şehir veya bölgenin tarihini incelemek, siyasî, ekonomik, sosyal ve kültürel dinamiklerin nasıl etkileşime girdiğini, toplumların nasıl şekillendiğini ve İslâm'ın bu süreçlerde nasıl bir rol oynadığını gözler önüne serer. Bu çalışma, coğrafi ve stratejik önemi büyük olan Bahreyn'in siyasî ve sosyal tarihini, fetih sürecinden Emevî Devleti'nin sonuna kadar olan zaman diliminde ele almaktadır. Tezde, Bahreyn'in İslâm öncesi devlet yapısı, İslâm'ın bölgeye yayılışıyla birlikte ortaya çıkan yeni siyasî düzen ve Emevî Devleti'nin sonuna kadar bölgedeki idari, sosyal ve ekonomi politikaları gibi konulara yer verilmektedir.

Dört ana bölümden oluşan çalışmanın giriş bölümü, konunun amacı ve önemini belirterek, Bahreyn'in coğrafi ve tarihsel konumu, İslâm öncesi ve İslâm'ın ilk devirlerindeki durumu hakkında genel bir çerçeve çizmektedir. Sonraki bölümlerde ise sırasıyla Hz. Muhammed (s.a.s.) dönemi, Hulefâ-yi Râşidîn Dönemi ve Emevî Dönemi'nde Bahreyn'in siyasî, sosyal, ekonomik ve kültürel durumu detaylı bir şekilde incelenmektedir. Son bölümde ise fizikî, siyasî, ekonomik, kültürel ve sosyal yönü ele alınmaktadır. Aynı zamanda Bahreyn'in tarihi süreçteki değişimi, görsel materyallerle desteklenerek sunulmaktadır.

Yakın zamanda bir devlet konumuna gelen Bahreyn, tarih boyunca stratejik konumu ve doğal kaynakları sayesinde birçok medeniyete ev sahipliği yapmış, İslâm'ın yayılmasıyla birlikte de önemli bir İslâm merkezi haline gelmiştir. Özellikle Hz.

Peygamber dönemi ve ilk İslâm halifeleri döneminde yaşanan siyasî ve dini gelişmelerde önemli bir rol oynayan Bahreyn, Emevî döneminde de çeşitli isyanlara sahne olmuştur. Burada başta Ebû Hüreyre, Enes b. Malik ve Alâ b. Hadramî olmak üzere birçok sahâbî görev almıştır.

Anahtar Kelimeler: İslâm Tarihi, Hz. Peygamber, Bahreyn, Bahreyn'in Fethi, Hulefâ-yi Râşidîn, Emevîler.

ABSTRACT

BAHRAIN: FROM THE MUSLIM CONQUEST TO THE END OF THE UMAYYAD DYNASTY

TAKI, Berat

Master's Thesis

Department of Islamic History and Arts

Advisor: Associate Professor Omer Sabuncu

October 2024, 125 pages

Turning to the history of cities and regions in Islamic history research enables us to better understand the complex fabric of Islamic civilisation. Studying the history of a city or region reveals how political, economic, social and cultural dynamics interacted, how societies were shaped and what role Islam played in these processes. This study deals with the political and social history of Bahrain, which has a great geographical and strategic importance, from the conquest process until the end of the Umayyad State. The thesis covers the pre-Islamic state structure of Bahrain, the new political order that emerged with the spread of Islam to the region, and the administrative, social and economic policies in the region until the end of the Umayyad State.

The introductory part of the study, which consists of four main chapters, draws a general framework about the geographical and historical location of Bahrain, its situation in the pre-Islamic and early Islamic periods, stating the purpose and importance of the subject. In the following chapters, the political, social, economic and cultural situation of Bahrain during the Prophet Muhammad (s.a.s.) period, the Hulefah-yi Rashidîn period and the Umayyad period are examined in detail. In the last chapter, the physical, political, economic, cultural and social aspects of Bahrain are discussed. At the same time, the change of Bahrain in the historical process is presented with visual materials.

Bahrain, which has recently become a state, has hosted many civilisations throughout history thanks to its strategic location and natural resources, and has become an

important Islamic centre with the spread of Islam. Bahrain, which played an important role in political and religious developments especially during the Prophet's era and the first Islamic caliphs, was the scene of various revolts during the Umayyad period. Many Companions, especially Abu Huraira, Anas b. Malik and Ala b. Hadrami, served here.

Keywords: Islamic History, Prophet Muhammad, Bahrain, Conquest of Bahrain, Khulefâ-yi Râshidîn, Umayyads.

FETHİNDEN EMEVÎLERİN SONUNA KADAR BAHREYN

İÇİNDEKİLER

ORİJİNALLİK RAPORU ve BEYAN FORMU	II
ÖZET	III
ABSTRACT	V
KISALTMALAR.....	XI
EKLER LİSTESİ	XII
GİRİŞ.....	1
A. Konu Amaç ve Önemi	1
B. Metot ve Kaynaklar	2
C. Bahreyn'in Coğrafi Konumu.....	4
D. Bahreyn'in İsimlendirilmesi	5
F. Bahreyn'de İkamet Eden Kabileler	10
a. Ken'ânî	10
b. Benî Tasm	10
c. Benî Ezd.....	11
d. Benî Kudâa	11
e. Benî Âli 'Âmir	12
f. Benî Rebîa.....	12
f.a. Benî Abdülkays	12
f.b. Benî Bekir b. Vâil.....	13
g. Benî Temîm	14
h. Benî İyâd	15
BİRİNCİ BÖLÜM.....	17
İSLÂMÎ DÖNEMDE BAHREYN	17

1.1. HZ. PEYGAMBER (S.A.S.) DÖNEMİNDE BAHREYN (610-632).	17
1.1.1. Hz. Peygamber Dönemi Müslüman - Sâsânî İlişkileri	19
1.1.2. Hz. Peygamber'in Bahreyn'e Atadığı Âmiller.....	20
1.1.2.1. Münzir b. Sâvâ (r.a.) (ö. 10/632)	20
1.1.2.2. Alâ b. Hadramî (r.a.) (ö. 21/642)	22
1.1.2.3. Ebân b. Saîd (r.a.) (ö. 13/634)	23
1.1.2.4. Ziyâd b. Lebîd (r.a.) (ö. 41/661)	24
İKİNCİ BÖLÜM	26
HULEFÂ-Yİ RÂŞİDÎN DÖNEMİNDE BAHREYN (632-661)	26
2.1. HZ. EBÛ BEKİR (R.A.) DÖNEMİNDE BAHREYN (632-634)	26
2.1.1. Hz. Ebû Bekir Dönemi Müslüman-Sâsânî İlişkileri.....	28
2.1.2. Hz. Ebû Bekir'in Bahreyn'e Atadığı Âmiller	28
2.2. HZ. ÖMER (R.A.) DÖNEMİNDE BAHREYN (634-644)	29
2.2.1. Hz. Ömer Dönemi Müslüman - Sâsânî İlişkileri	29
2.2.2. Hz. Ömer'in Bahreyn'e Atadığı Âmiller	30
2.2.2.1. Kudâme b. Maz'ûn (r.a.) (ö. 36/656)	31
2.2.2.2. Abdurrahmân b. Sahr ed-Devsî (r.a.) (ö. 58/678).....	31
2.2.2.3. Osman b. Ebü'l-Âs (r.a.) (ö. 51/671)	32
2.3. HZ. OSMAN (R.A.) DÖNEMİNDE BAHREYN (644-656)	33
2.3.1. Hz. Osman'ın Bahreyn'e Atadığı Âmiller.....	35
2.3.1.1. Mervân b. Hakem (ö. 65/685)	35
2.3.1.2. Abdullah b. Âmir b. Küreyz (ö. 59/679)	36
2.4. HZ. ALİ (R.A.) DÖNEMİNDE BAHREYN (656-661)	36
2.4.1. Hz. Ali'nin Bahreyn'e Atadığı Âmiller	37
2.4.1.1. Ömer b. Ebû Seleme (r.a.) (ö. 83/702)	37
2.4.1.2. Nu'mân b. Aclân ez-Zürakî (r.a.) (ö. ?/?).	38

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM	39
3.1. EMEVÎLER DÖNEMİNDE BAHREYN (661-750)	39
3.1.1. İsyânlar	40
3.1.1.2. Ebû Füdeyk İsyânı (72/691)	43
3.1.1.3. Reyyân en-Nekrî İsyânı (77/696-697)	43
3.1.1.4. Dâvûd b. Muhriz el-Abkasî'nin İsyânı (78/697-698)	44
3.1.1.5. Mes'ûd b. Ebû Zeyneb el-Abdî'nin İsyânı (96/715)	44
3.1.1.6. Saîd b. Ebû Zeyneb ve Avn b. Bîşr'in İsyânları (96-97/715-716)	44
3.1.2. Emevîler Döneminde Bahreyn'e Atanan Âmiller	45
DÖRDÜNCÜ BÖLÜM	50
BAHREYN'İN COĞRAFİ VE SOSYOKÜLTÜREL YAPISI	50
4.1. YERLEŞİM ALANLARI	50
4.1.1. Şehirler	50
4.1.2. Kasabalar	52
4.1.3. Köyler	53
4.1.4. Kaleler-Hisarlar	57
4.2. BAHREYN'İN DOĞAL ALANLARI	58
4.2.1. Bahreyn'in Adaları	58
4.2.2. Bahreyn'in Dağları	59
4.2.3. Bahreyn'in Nehirleri	60
4.3. BAHREYN'İN DİNİ YAPISI	61
4.3.1. Mecûsîlik	62
4.3.2. Yahudilik	62
4.3.3. Hristiyanlık	62
4.3.4. Putperestlik	63

4.3.5. Yaygın Olan Mezhepler	63
4.4. BAHREYN'DE BULUNAN DİNÎ MEKANLAR.....	65
4.5. BAHREYN'İN SOSYO-KÜLTÜREL YAPISI	66
4.5.1. Kullanılan Diller	67
4.5.2. Aile ve Evlilik.....	68
4.5.3. Yiyecekler	68
4.5.4. Eğlenceler	69
4.5.5. Kültürel Hayat.....	69
4.5.5.1. İlmi Faaliyetler	69
4.5.5.2. Şiir ve Hitabet	73
4.6. BAHREYN'İN EKONOMİK YAPISI	77
4.6.1. Ticaret	77
4.6.2. Tarım	79
4.6.3. Hayvancılık	79
4.7. BAHREYN'İN MESLEKLERİ/ZANAATLARI	80
4.7.1. Tekstil	80
4.7.2. Denizcilik.....	80
4.7.3. Demircilik.....	81
4.7.4. Seramik	82
SONUÇ	83
KAYNAKÇA	85

KISALTMALAR

S.A.S., s.a.s.	Sallallâhu Aleyhi ve Sellem
R.A, r.a.	Radiyallahu Anhu
b.	Oğlu
bint	Kızı
bk.	Bakınız
DİA	Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi
Ed.	Editör
H., h.	Hicrî
M., m.	Miladi
M.Ö.	Milattan önce
M.S.	Milattan sonra
Hız.	Hazret
s.	Sayfa
Thk., thk.	Tahkîk eden
vb.	Ve benzeri
vd.	Ve diğerleri
çev.	Çeviren
ö.	Ölüm

EKLER LİSTESİ

Ek-1: Bahreyn’de Bulunmuş/İkamet Etmiş Sahâbîlerin Listesi	ek s. 1
Ek-2: Bahreyn ve Çevresi	ek s. 2
Ek-3: Bahreyn Bayrağı	ek s. 3
Ek-4: Bahreyn Ulusal Arması	ek s. 4
Ek-5: Bahreyn Dinarının Ön Yüzü	ek s. 5
Ek-6: Bahreyn Dinarının Arka Yüzü	ek s. 6
Ek-7: Restore Edilmiş Cuvâsâ Mescidi	ek s. 7
Ek-8: Dilmun Mezar Höyükleri	ek s. 8
Ek-9: el-Ahsâ’da Yer Alan Hurma Bahçeleri	ek s. 9
Ek-10: Bahreyn’in Günümüzdeki Başkenti Manama	ek s. 10
Ek-11: Sheikh Salman b. Ahmed Al Fateh Kalesi	ek s. 11
Ek-12: Bahreyn Ulusal Müzesi	ek s. 12
Ek-13: Barbar Tapınağı	ek s. 13
Ek-14: Diraz Tapınağı	ek s. 14
Ek-15: el-Khamis Cami	ek s. 15
Ek-16: Dilmun Dönemine Ait Heykel	ek s. 16
Ek-17: Bahreyn Hurmalıkları	ek s. 17

GİRİŞ

A. Konu Amaç ve Önemi

Bu araştırma, Bahreyn'in, İslâm egemenliği altına girişinden Emevîlerin sonuna kadarki zaman dilimini konu edinmektedir.

Araştırmanın amacı, Bahreyn'in İslâm coğrafyasına dahil olduğu andan itibaren Emevî halifeliğinin sonuna kadar siyasî, sosyal, ekonomik ve kültürel açıdan geçirdiği dönüşümleri tarihsel bir perspektifte değerlendirmeyi amaçlamaktadır.

Bahreyn, İslâm öncesi dönemde önemli bir ticaret merkezi olarak Pers Körfezi boyunca deniz ticaretinin gelişmesine ve bölgenin zenginleşmesine katkıda bulunmuştur. Emevîler döneminin sonuna kadar bu ticari rolün gelişimini incelemek, İslâm dünyasının ekonomik yapısını anlamak açısından büyük önem taşır. Aynı zamanda Bahreyn, İslâmiyet'in ilk yayıldığı bölgelerden biridir. Bu, İslâm'ın erken dönemlerde farklı coğrafyalarda nasıl kabul gördüğünü ve bu bölgelerin İslâm'a katkılarını anlamak için kritik bir öneme sahiptir. Bahreyn'in bu dönemdeki siyasî durumu, merkezi otorite ile yerel yönetimler arasındaki ilişkilerin anlaşılması açısından önemli olup, İslâm devletinin yönetim politikalarını ve bölgedeki etkilerini analiz etmeye yardımcı olabilir. Ayrıca Bahreyn, İslâm tarihinde mezhep farklılıklarının öne çıktığı bir bölge olarak, özellikle Hâricîlik'in Emevîler dönemindeki durumu, gelişimi ve bu mezhebin yayılmasındaki rolü açısından da önemli bir çalışma konusu sunar. Bahreyn, farklı kültürlerin kesişim noktasında yer aldığından, tarih boyunca Arap ve Fars kültürel etkileşimlerinin izlenmesi de mümkündür ve bu etkileşimler, bölgenin sosyal ve kültürel yapısının şekillenmesinde büyük rol oynamıştır. Bahreyn'in tarihi yerleşim yerleri ve doğal alanları da arkeolojik buluntuların ve tarihi verilerin daha iyi anlaşılmasına yardımcı olur. Bu bilgiler, bölgenin tarihsel süreçlerdeki yerleşim stratejilerini, ticaret yollarını ve ekonomik faaliyetlerini anlamak için temel sağlar.

Günümüzde bir devlet olan Bahreyn, çalışmamızda esas alacağımız dönem esnasında şehirden öte bir eyalet konumunda olup içinde birden fazla şehri barındırmaktadır. Bu sebeple tezimiz bir şehir tarihi çalışmasından öte bölge tarihi çalışması olacaktır.

Bahreyn'i şehir/bölge tarihçiliği usulü ile ele almak, İslâm tarihi açısından önem arz etmektedir. Bir şehrin ve bölgenin siyasî, sosyal, kültürel ve mimari yapısının incelenmesi, o şehirde zaman içerisinde hüküm sürmüş medeniyetler hakkında önemli bilgiler sunmaktadır. Bu sebeple dönem veya şahıs tarihi çalışan araştırmacılar için şehir ve bölge tarihi çalışmaları son derece önemli bir kaynak olmaktadır.

Bahreyn hakkında günümüzde Türkiye'de yapılan akademik çalışmalar genel olarak uluslararası siyaset, ekonomi, Şîî merkezli mezhepsel hareketler ve coğrafya alanlarında yapılmıştır. Bununla beraber Bahreyn tarihine yönelik Arapça müstakil çalışmalar bulunmakla birlikte Türkiye'de İslâm tarihi açısından akademik bir tez çalışmasına tarafımızca rastlanmamıştır. Bahreyn'in Emevîler dönemi sonuna kadar olan tarihini araştırmak, bu bölgenin İslâm tarihi içindeki yerini anlamak amacıyla önemli bir fırsattır. İslâm tarihi ve medeniyeti için önemli bir araştırma konusu olan bu çalışmanın, İslâm'ın yayılışı, İslâm devletlerinin yapısı ve Körfez bölgesinin tarihi gibi konularda yeni bilgiler ve perspektifler sunarak alana önemli katkılar sağlayacağını ümit ediyoruz.

B. Metot ve Kaynaklar

Araştırmada, rivayetlerin güvenilirliğini tespit etmek amacıyla öncelikli olarak temel kaynaklara başvurulmuş ve kronolojik bir sıralama takip edilmiştir. Rivayetlerin tahlili sürecinde, çağdaş çalışmaların bulguları ile eski kaynaklardaki bilgiler karşılaştırmalı olarak değerlendirilmiştir.

Çalışmada, Türkçenin doğru ve tutarlı bir şekilde kullanılmasına özen gösterilerek, Türk Dil Kurumu Yazım Kılavuzu temel kaynak olarak kabul edilmiştir. Özellikle İslâm tarihi alanındaki kavramların yazımında ise, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi'nden destek alınmıştır.

Dipnotlarda, müelliflerin isimlerinin ilk geçtiği yerde tam olarak verilmesine özen gösterilmiş, takip eden kullanımlarda ise kısaltmalara yer verilmiştir. Kaynakların ilk atfında detaylı bibliyografik bilgi sunulurken, sonraki atıflarda eserin yaygın olarak bilinen kısaltması kullanılmıştır.

“Fethinden Emevîlerin Sonuna Kadar Bahreyn” adlı tez çalışması için öncesinde şehir tarihleri hakkında yapılan benzer nitelikli yüksek lisans ve doktora çalışmaları ve şehir tarihlerine ait basılı kitaplar incelenmiştir. İlk İslâm kaynaklarında Bahreyn hakkındaki verilerin yetersizliği ve dağınıklığı, çalışmamızın temel problemini oluşturmaktadır. Bu bağlamda tezimiz; tarih, biyografi ve coğrafya alanındaki kaynaklardaki sınırlı bilgileri bir araya getirerek, Bahreyn’in erken dönem İslâm tarihi hakkında daha derli toplu anlatı sunmayı amaçlamaktadır. Buna mukabil yeterli bilginin bulunmadığı yerlerde farklı dillerdeki kaynaklardan (İngilizce) faydalanma yoluna gidilmiştir. Zaman zaman hakkında kesin bilgi bulunmayan konu veya olaylar hakkında ise genel görüşler esas alınmıştır.

Çalışmada Bahreyn’in fetih öncesi, fetih süreci ve fetih sonrası için yararlanılan kaynaklarda farklılık arz etmektedir. Bahreyn’in özellikle İslâmî döneme kadar olan kısmında Ebû Ca’fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî et-Taberî el-Bağdâdî’nin (ö. 310/923) *Târîhu’l-ümem ve’l-mülûk (Târîhu’t-Taberî)* ve Ebü’l-Hasen İzzüddîn Alî b. Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî’nin (ö. 630/1233) *el-Kâmil fi’t-târih* adlı eserlerine; günümüz kaynaklarından ise Cevâd Ali’nin (ö. 1407/1987) *el-Mufasssal fi târihi’l-‘Arab kable’l-İslâm*, Sâlim en-Nüveyderî’nin (ö. 1364/1945) *A’lamü’s-sekafeti’l-İslamiyye fi’l-Bahreyn hilale 14 karnen* ve Abbas Faroughy’nin (ö. ?/?) *The Bahrein Islands* adlı eserlerine birçok noktada başvurulmuştur. Bahreyn’in fethinden Emevîler döneminin sonuna kadarki kısmı için başta Ebû Abdillâh Muhammed b. Sa’d b. Menî’ el-Kâtib el-Hâşimî el-Basrî el-Bağdâdî’nin (ö. 230/845) *Kitâbü’t-Tabakâti’l-kebîr (et-Tabakâtü’l-kübrâ)* ve Ebü’l-Hasen Ahmed b. Yahyâ b. Câbir b. Dâvûd el-Belâzürî’nin (ö. 279/892-93) *Fütûhu’l-büldân* adlı eserleri olmak üzere klasik İslâm tarihi kaynaklarından istifade edilmiştir. Bölgede yaşayan, görevlendirilen veya bir sebeple orada bulunan önemli kimseler hakkında özellikle Belâzürî’nin *Ensâbü’l-Eşrâf*, Ebü’l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî’nin (ö. 852/1449) *el-İsâbe fi temyîzi’s-Sahâbe* ve İbnü’l-Esîr’in *Üsdü’l-gâbe* adlı eserlerine başvurulmuştur. Bahreyn’in iklimi, doğası ve coğrafyası hakkında özellikle Ebû Abdillâh Şihâbüddîn Yâkût b. Abdillâh el-Hamevî el-Bağdâdî er-Rûmî’nin (ö. 626/1229) *Mu’cemü’l-büldân*, Ebü’l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Alî el-Kalkaşendî’nin (ö. 821/1418) *Nihâyetü’l-ereb* ve Ebû Muhammed Lisânü’l-Yemen el-Hasen b. Ahmed b. Ya’kûb el-Hemdânî el-Bekîlî el-Erhabî’nin (ö.

360/971) *Şıfatü cezîreti'l-'Arab* adlı eserlerinden istifade edilmiştir. Bölgede gerçekleşen mezhepsel isyanlar hakkında başta Ebü'l-Hasen Alî b. İsmâîl b. Ebî Bîşr İshâk b. Sâlim el-Eş'arî el-Basrî'nin (ö. 324/935-36) *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn ve 'htilâfû'l-musallîn*, Ebû Mansûr Abdülkâhir b. Tâhir b. Muhammed et-Temîmî el-Bağdâdî'nin (ö. 429/1037-38) *el-Farq beyne'l-fırağ* ve Ebü'l-Feth Tâcüddîn (Lisânüddîn) Muhammed b. Abdilkerîm b. Ahmed eş-Şehristânî'nin (ö. 548/1153) *el-Milel ve'n-nihâl* eserlerinden faydalanılmıştır. Bölgenin mimari, kültürel, fiziki, sosyal ve ekonomik yönden incelendiği son bölümde ise birçok eserden, makaleden ve internet sitesinden yararlanılmıştır.

C. Bahreyn'in Coğrafi Konumu

Irak'a bağlı bölgelerden biri olan Bahreyn, Basra ile Umman arasında bulunur.¹ Doğusunda Fars Körfezi (Basra Körfezi)² bulunurken, batısında Yemâme, kuzeyinde Basra, güneyinde ise Umman ile komşudur.³ Boylamı batıdan yetmiş dört derece yirmi dakika, enlemi ise yirmi dört derece (bir diğer rivayete göre ise otuz dört derece) kırk beş dakikadır.⁴ Fars Denizi kıyısında bulunan Bahreyn, Hicaz bölgesine dâhil değildir.⁵

Tropikal iklim bölgesinde olmasına rağmen karasal iklim özellikleri gösteren ve sıcak kumullarla kaplı olan Bahreyn'de⁶ yazlar uzun, sıcak, nemli ve kurak; kışlar ılık ve nispeten yağışlı geçer.⁷ Bahreyn Adaları dünyanın en zorlu iklimlerinden birine sahiptir. Yılın yaklaşık yedi ayı aşırı derecede sıcak ve nemlidir. En sıcak ay ağustos,

¹ Ebû Ubeyd Abdullâh b. Abdilazîz b. Muhammed b. Eyyûb b. Amr el-Bekrî el-Endelüsî Ebû Ubeyd el-Bekrî, *Mu'cemü me'sta'cem min esmâ'i'l-bilâd ve'l-mevâzi'* (Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1982), 1/228.

² Arap Yarımadası ile İran arasında yer alan, Hint Okyanusu'na bağlı körfez. Detaylı bilgi için bk. Mustafa L. Bilge, "Basra Körfezi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 5/114-117.

³ Ebû Ubeyd Abdullâh b. Abdilazîz b. Muhammed b. Eyyûb b. Amr el-Bekrî el-Endelüsî Ebû Ubeyd el-Bekrî, *el-Mesâlik ve'l-memâlik* (Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1992), 1/370; Ebû Zeyd Velîyyüddîn Abdurrahmân b. Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Hasen el-Hadramî el-Mağribî et-Tûnisî İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber ve divânü'l-mübtede' ve'l-haber fi eyyâmi'l-'Arab ve'l-'Acem ve'l-Berber ve men âsarâhum min zevî's-sultânî'l-ekber*, thk. Süheyl Zekkâr (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1981), 4/119.

⁴ Ebû Abdillâh Şihâbüddîn Yâkût b. Abdillâh el-Hamevî el-Bağdâdî er-Rûmî Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân* (Beyrut: Dâru Sâdır, 1995), 1/346-347.

⁵ Ebû İshâk İbrâhîm b. Muhammed el-İstahrî el-Fârisî İstahrî, *Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-memâlik* (Beyrut: Dâru Sâdır, 2004), 19.

⁶ İbn Haldûn, *el-İber*, 4/119.

⁷ Ali Osman Kocalar, "Bahreyn'in Coğrafi Özellikleri", *Yeni Türkiye* 97/97 (2017), 609.

en serin hava aralık ve ocak aylarındadır. Yıl boyunca gerçekleşen yağış ekim ayı ortası ile mayıs ayı ortası arasındadır. Mevsimsel rüzgarlar da vardır. Kuzeybatı rüzgarı, haziran ayında başlayan, ocak ve şubat aylarında çok şiddetli hale gelen kırk gün boyunca eser. Rüzgar zaman zaman Arabistan çölünden gelen bol miktarda toz ve kumla birlikte saatte altmış mil (96 km) hıza ulaşabilir. Güneybatı olarak bilinen sıcak rüzgar, aralık ve nisan ayları arasında düzensiz aralıklarla eser ve genellikle şiddetli sağanak yağmur ve fırtınalar getirir.⁸

D. Bahreyn'in İsimlendirilmesi

Tarihi M.Ö. 3000 yılına kadar uzanan Bahreyn, eski yerleşim alanlarından birini oluşturmaktadır. Günümüzde Bahreyn olarak bilinen ülke, tarihi süreç içerisinde birçok farklı isimle anılmıştır. Bahreyn, ilk olarak antik çağlarda bölgeye hâkim olan ve deniz ticaretiyle tanınan Dilmun uygarlığı sayesinde “Dilmun” adını almıştır.⁹

Sümer mitolojisi Dilmun’u, “Sümerlerin Irak topraklarına girmeden önce bir süre yaşadığı cennet” olarak kabul etmiştir.¹⁰

Yunanlılar ise hükümlanlık sürdürdükleri dönemde Bahreyn’e “Tylos” ismini vermişlerdir.¹¹ “İki deniz” anlamına gelen “Bahreyn” isminin kökeni ise adanın etrafını saran ve denize dökülen iki su kütlesi “Mehallem” ve “Aynü’l-Cerîb” nehirlerinden gelir.¹² Bahreyn isminin kökeni hakkında yapılan bir diğer rivayet ise Arapların “bahertünn-nakate” yani bir devenin kulağını yarma ifadesinden alınmış olabileceğidir.¹³

⁸ Abbas Farouhy, *The Bahrain Islands* (New York: Verry, Fisher & Co., Inc., 1951), 415-416.

⁹ Clive Ponting, *Yeni Bir Bakış Açısıyla Dünya Tarihi*, çev. Eşref Bengi Özbilen (İstanbul: Alfa Yayınları, 2011), 69; Cevâd Ali, *el-Mufasssal fî târihi'l-'Arab kable'l-İslâm* (Beyrut: Dârü's-Sâkî, 2001), 2/219.

¹⁰ Cevâd Ali, *el-Mufasssâl*, 2/204; Abdülaziz Salih, *Târihu şibhi'l-cezîretü'l-'Arabiyyetu fî 'usûrihe'l-kadîm* (Mısır: Mektebetü'l-Enclu'l-Misriyye, 2010), 128; Abdulaziz Sâlih, *el-Şarku'l-ednâ'l-kadîm fî Mısır ve'l-Irak* (Kahire: Mektebetü'l-Enclu'l-Misriyye, 2012), 590.

¹¹ Søren Fredslund Andersen - Mustafa Ibrahim Salman, “The Tylos Burials in Bahrain”, *Proceedings of the Seminar for Arabian Studies* 36 (2006), 111; Sâlim Nüveyderî, *A'lâmü's-sekâfeti'l-İslâmiyye fî'l-Bahreyn* (Londra: Merkezu Evail li'd-Dirasat ve't-Tevsik, 2015), 31; Mohammad Abdu'l-Hadi Saleh Al-Jazi, “A Historical Study on The Kingdom of Bahrain: The importance of the Site and Its Role in Bahrain's Modern and Contemporary History”, *Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları Dergisi* 7/3 (2020), 345.

¹² Ebû Muhammed Lisânü'l-Yemen el-Hasen b. Ahmed b. Ya'kûb el-Hemdânî el-Bekîlî el-Erhabî Hemdânî, *Sıfatü Cezîreti'l-'Arab* (Leiden: Brill, 1884), 138; Yusuf b. Ya'kûb İbnü'l-Mücâvîr, *Târihu'l-mustabsır*, thk. Memduh Hasan Muhammed (Kahire: Mektebetü's-Sekâfeti'd-Diniyye, 1996), 331.

¹³ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 1/347.

E. İslâmî Döneme Kadar Bahreyn

Bahreyn adası, coğrafi konumu itibarıyla tarih boyunca birçok medeniyetin hâkimiyet alanı olmuş, stratejik önemi yüksek bir bölgedir. Bölgenin en eski uygarlıklarından biri olarak kabul edilen Dilmun, M.Ö. 3000 - M.Ö. 2000 yılları arasında Sümer (M.Ö. 4000 - M.Ö. 2000) ve İndus Vadisi¹⁴ arasında önemli bir ticaret merkezi olarak öne çıkmıştır. Arkeolojik bulgular, Dilmun'un zengin bir kültürel ve ekonomik yapıya sahip olduğunu ve bölgesel ticarete merkezi bir rol oynadığını göstermektedir.¹⁵ Bu uygarlık, diğer toplumlarla gerçekleştirdiği ticari ilişkiler sebebiyle, kültürler arası etkileşimin oluşmasında da önemli rol oynamıştır. Nitekim Dilmun'un ticaret ağı İndus Vadisi'nin yanı sıra Mezopotamya ve Arap Yarımadası'ndaki limanları da içine alan binlerce kilometreyi kapsıyordu.¹⁶ Mevcut kaynaklar, Sümerlilerin antik çağlardan itibaren Bahreyn Adası'nı düzenli olarak ziyaret ederek hurma, bakır, bronz, susam yağı, baharat, odun ve altın gibi değerli ürünler satın aldıklarını göstermektedir.¹⁷ Aynı zamanda Bahreyn, Sümer metinlerinde insanların kuzeye göç ettikleri önemli bir durak ve Hindistan ile deniz ticareti yapılan ülkeler arasında bir ticaret merkezi olarak kabul edilir.¹⁸ Uvâl Adaları o dönemde Arap Yarımadası'nın doğu kıyısına bağlıydı ve adalar kuzeyde Irak'tan, güneyde Katar'a kadar uzanan ve Bahreyn olarak adlandırılan bir bölgeyi oluşturunuyordu.¹⁹

Fırat Nehri'nin batısında göçebe bir hayat süren Akadlar (M.Ö. 2334 - M.Ö. 2154), M.Ö. 3 bin yılın ikinci yarısında siyasî çekişmelerin yaşandığı Mezopotamya'da birliği sağlamış ve Sargon'un (ö. M.Ö. 2279) liderliğinde Sümer

¹⁴ İndus Vadisi Medeniyeti MÖ 3000'li yıllara dayanan kadim tarihi ile bugünkü Pakistan sınırları içinde yer alan Pencab ve Sind bölgesinde egemen olmuş antik bir medeniyettir. Detaylı bilgi için bk: Charise Joy Javonillo, "Anlaşılmaz, İbret Verici ve Deşifre Edilmemiş Yönleriyle İndus Vadisi Medeniyeti", çev. Yalçın Kayalı, *İğdir Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 7 (2015), 191-206.

¹⁵ Arthur Clark, "Bahrain Through the Ages", *Saudi Aramco World* 35/4 (1984), 13; Nüveyderî, *A'lâmü's-sekâfe*, 31; Charles Gordon Smith - Jill Ann Crystal, "History of Bahrain", *Encyclopaedia Britannica* (Erişim 04 Kasım 2023), 13.

¹⁶ Thomas Geoffrey Bibby, "Dilmun", *Encyclopaedia Britannica* (Erişim 04 Kasım 2023); Mahmûd Muhammed Şakir, *el-Bahreyn: el-İhsa el-Kuveyt el-Bahreyn Katar* (Beyrut: el-Mektebü'l-İslâmî, 1981), 27-28; Ali Ekber Bu Şehra, *et-Târihü'l-kadîm li-Bahreyn ve'l-hâlicü'l-Arabi* (Manama: el-Mektebetü'l-Vataniyye, 1987), 7, 39-40; Nüveyderî, *A'lâmü's-sekâfe*, 45.

¹⁷ Abbas Farouqhy, *The Bahrain Islands* (New York: Verry, Fisher & Co., Inc., 1951), 52; Ali Ekber Bu Şehra, *Târihü'l-kadîm*, 8; Cevâd Ali, *el-Mufasssâl*, 2/220; Ponting, *Yeni Bir Bakış Açısıyla Dünya Tarihi*, 69.

¹⁸ Cevâd Ali, *el-Mufasssâl*, 2/219.

¹⁹ Mohammad Abdu'l-Hadi Saleh Al-Jazi, "A Historical Study on The Kingdom of Bahrain", 345; Nüveyderî, *A'lâmü's-sekâfe*, 46.

şehir devletlerini egemenliği altına alarak bölgede geniş bir imparatorluk kurmuşlardır. Mezopotamya bölgesinde önemli bir güç haline gelen Akad İmparatorluğu, hâkimiyetini Basra Körfezi'ne kadar genişletmiştir.²⁰

Günümüz Arabistan yarımadasının bir bölümünü kapsayan antik Elam bölgesinden ismini alan Elam Krallığı (M.Ö. 3000 - M.Ö. 646), önemli bir siyasî güç olarak yükselmiştir. Başkenti Susa olan bu krallık, M.Ö. 2.000 yılında Akad İmparatorluğu'nu yenilgiye uğratarak bölgesel hâkimiyetini güçlendirmiş ve Basra Körfezi'nin kuzey ucunda yer alan Bahreyn coğrafyasını da egemenliği altına almıştır.²¹

Elamlıların Babil Kralı Hammurabi'ye (ö. M.Ö. 1750) karşı yenilgisinden sonra, Babil'e yakın Ur bölgesinde, Üçüncü Ur Hanedanlığı (M.Ö. 2060 – M.Ö.1960) olarak bilinen yeni bir imparatorluk kurulmuştur. Bahreyn bölgesi, M.Ö. 1997 yılına kadar bu imparatorluğa bağlı kalmıştır.²²

M.Ö. yaklaşık olarak bin yılında Babillilerden oluşan bir grup Keldânî,²³ Arap Yarımadası'nın doğusunda, Doğu Arabistan'daki el-Akîr yakınlarında Cerhâ adında bir şehir kurarak Cerhâîler (?-?) olarak anılmaya başlamışlardır. Bahreyn'i de ele geçiren Cerhâîler, refah ve lüks içinde yaşar, evlerinin çatılarını ve kapılarını altın ve değerli taşlarla süslerlerdi. Barışçıl bir topluma sahip olan Cerhâîler, kanlı çatışmalardan kaçınırlardı. Bu nedenle, Makedonyalıların müttefiki olan Seleukoslar (M.Ö. 312 - M.Ö. 64), Dicle ve Şattü'l-Arab Nehri'ni aştıktan sonra büyük bir sefer düzenleyip Cerhâ'yı işgal ettiğinde Cerhâîler, Seleukoslara teslim olmuş ve büyük bir tazminat ödeyerek Seleukoslar'ın Dicle Nehri kıyısında bulunan başkenti Seleucia'ya geri dönmesini sağlamıştır.²⁴

Yemen'de kurulan Minaean Devleti (M.Ö. 600 – M.Ö. 150), Bahreyn Bölgesi de dahil olmak üzere Arabistan Yarımadası'nı kontrol altına almış ve hanedanlığın

²⁰ Nüveyderî, *A'lâmü's-sekâfe*, 45.

²¹ Nüveyderî, *A'lâmü's-sekâfe*, 45.

²² Nüveyderî, *A'lâmü's-sekâfe*, 45.

²³ Batı Sâmi kavimlerinden Ârâmîler'in bir kolu olup isimlerini yaşadıkları Kalde bölgesinden alan kabileler topluluğu. Detaylı bilgi için bk. : Kadir Albayrak, "Keldânîler", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2022), 25/207-210.

²⁴ Nüveyderî, *A'lâmü's-sekâfe*, 46; Mahmûd Muhammed Şakir, *el-Bahreyn: el-İhsa el-Kuveyt el-Bahreyn Katar*, 28.

etkisi Akdeniz kıyılarına kadar ulaşmıştı. Ancak Asur İmparatorluğu'nun bölgeye yaptığı işgallerle birlikte Minaeanların gücü zayıflamıştır.²⁵

Kendilerini “dört yönün kralı, krallar kralı” gibi unvanlarla niteleyen güçlü Asur (M.Ö. 2025 - M.Ö. 612) hükümdarları, M.Ö. 7. yüzyılda Asurbanipal (ö. M.Ö. 631) liderliğinde imparatorluklarını genişleterek Arap Yarımadası'nın önemli bir kısmını, özellikle de Dilmun adası (bugünkü Bahreyn) olmak üzere kontrol altına almışlardır.²⁶ Bu genişlemeyle birlikte bölgedeki siyasî ve kültürel üstünlüklerini pekiştirmeye çalışmışlardır. Ancak, Asur İmparatorluğu'nun katı yönetimi ve halklar üzerindeki baskıcı politikaları, Babil (M.Ö. 1894 - M.Ö. 539) ve Pers (M.Ö. 550 - M.Ö. 330) gibi rakip güçlerin yükselişiyle birlikte isyanlara ve nihayetinde imparatorluğun M.Ö. 605 yılında çöküşüne neden olmuştur. Asur İmparatorluğu'nun çöküşü, Mezopotamya ve İran coğrafyasında yaşanan siyasî dönüşümün bir parçası olarak Bahreyn'in tarihsel seyri üzerinde de belirleyici bir etki yaratmıştır. Bu çöküşle birlikte bölgede güç dengeleri yeniden şekillenmiş ve Bahreyn, Mezopotamya ve İran'ın siyasî kaderine paralel olarak, bölgesel güç mücadelelerinin merkezinde yer almıştır.²⁷

M.Ö. 6-7 yüzyıl arasında, Nebukadnezar (ö. M.Ö. 562) liderliğinde, Babil'i eski ihtişamına kavuşturan ve Asurluların kontrolündeki bölgelere ve Körfez bölgesine doğru egemenliğini genişleten İkinci Keldânî (Babil) (M.Ö. ? - M.Ö. 538) uygarlığı kuruldu. Nebukadnezar inşaat, yeniden yapılanma ve sulama işlerine önem verdi ve Arap Körfezi'nde denizcilik faaliyetlerini canlandırdı.²⁸ Babillilerin Körfez ile ilişkisine dair bilinenler, Babil İmparatorluğu'nun Bahreyn Adası'nı, yani Dilmun'u topraklarına kattıkları ve bir Babil valisi atadıklarıdır, bu da yaklaşık M.Ö. 600 yılından sonra gerçekleşmiştir.²⁹ Bahreyn, İkinci Keldânî (Babil) uygarlığının çöküşü olan M.Ö. 538'e kadar Babil'in hâkimiyeti altında kalmıştır.³⁰

M.Ö. 538'de Babil, Büyük Kiros'un eline geçti ve Pers, antik dünyanın bu bölümünde en yüksek güç haline geldi.³¹ Pers İmparatorluğu'nun yükselişi ve deniz

²⁵ Nüveyderî, *A'lâmü's-sekâfe*, 45-46; Mahmûd Muhammed Şakir, *el-Bahreyn: el-İhsa el-Kuveyt el-Bahreyn Katar*, 28.

²⁶ Cevâd Ali, *el-Mufasssâl*, 2/225.

²⁷ Faroughy, *The Bahrain Islands*, 52; Nüveyderî, *A'lâmü's-sekâfe*, 46.

²⁸ Abdulaziz Sâlih, *el-Şarku'l-Ednâ*, 519; Nüveyderî, *A'lâmü's-sekâfe*, 46.

²⁹ Cevâd Ali, *el-Mufasssâl*, 2/271.

³⁰ Fereydoun Adamiyat, *Bahrain Islands* (New York: Frederick A. Praeger, Inc., 1955), 4.

³¹ Faroughy, *The Bahrain Islands*, 52; Nüveyderî, *A'lâmü's-sekâfe*, 46.

ticaretinin genişlemesiyle birlikte Bahreyn, stratejik konumu nedeniyle bir Pers deniz üssü haline geldi. Persler, Hindistan ve Kızıldeniz'e düzenledikleri uzun deniz yolculukları sırasında su ihtiyaçlarını Bahreyn adalarındaki tatlı su kaynaklarından karşılardı. Ancak Pers İmparatorluğu'nun çöküşüyle İran'ın deniz gücü ortadan kalktı ve Körfez sakinleri kendi hallerine bırakıldı.³²

Büyük İskender'in (ö. M.Ö. 323) Pers İmparatorluğu'nu ele geçirdiği bir dönemi kapsayan süreçte Bahreyn'de Yunanlılar hükümrانlık sürmüştür. Buna binaen Bahreyn'de yapılan kazılarda Yunanlılara ait birçok mezar ve kalıntılara ulaşılmıştır.³³

Cerhâiler'in hâkimiyetine son veren Seleukos Krallığı, Büyük İskender'in komutanlarından Seleukos I. Nikator (ö. M.Ö. 281) tarafından kurulmuştur.³⁴ Bu devlet zayıfladığında, Ermeni kökenli Arsak (ö. M.Ö. 217), M.Ö. 250 yılında Seleukoslara saldırdı ve İran topraklarını istila ederek Part İmparatorluğu'nu (M.Ö. 247 - M.S. 224) kurdu. Ardından Irak'ı ele geçirdi ve Seleukosları oradan kovdu. Bu durumu takiben, çöken devletin bir parçası olan ve Bahreyn'i de içine alan Körfez Bölgesi dahil olmak üzere tüm bölgeler Part egemenliği altına girdi.³⁵

Bahreyn'de hâkimiyeti sağlayan bir diğer uygarlık, Arap kabilelerin birleşmesi sonucu ortaya çıkan Tenûhîlerdir (M.S. 200 - ?).³⁶ Tenûhîler, Kudâa ve Ezd kabilelerinin bir araya gelerek oluşturduğu bir ittifaktır. Bahreyn'e yerleşen bu kabileler, "ikamet etme" anlamına gelen (التوخ) kelimesini kendilerine isim olarak seçmişler ve bölgedeki Nebatîleri göç etmeye zorlamışlardır. Ancak, Mâlik b. Fehm liderliğinde Kudâa kabilesi bu ittifaktan ayrılarak Irak'a göç etmiş, Irak'ta 138-268 yılları arasında hüküm süren ve Sâsânîlere karşı düşmanca tutum takınan Tenûhî Devleti'ni kurmuştur.³⁷

Daha sonraki süreçte Bahreyn'de Sâsânî (M.S. 224 - M.S.651) üstünlüğü sağlanmıştır. Bölge İslâm hâkimiyeti altına girinceye kadar Sâsânî İmparatorluğu'na

³² Faroughy, *The Bahrain Islands*, 52-53; Fereydoun Adamiyat, *Bahrain Islands*, 5-6.

³³ Andersen - Salman, "The Tylos Burials in Bahrain", 111.

³⁴ Meltem Temizkan, "Seleukoslar Döneminden Dördüz Kent İdari Yapılanmasına Bir Örnek: 'Seleukos Tetrapolisi'", *OANNES - Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi* 3/1 (2021), 109.

³⁵ Nüveyderî, *A'lâmü's-sekâfe*, 46.

³⁶ Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdülmelik b. Hişâm b. Eyyûb el-Himyerî el-Meâfirî el-Basrî el-Mısırî İbn Hişâm, *Sîret-i İbn Hişâm*, thk. Mustafa es-Sekkâ vd (Mısır: Şeriketü Mektebeti Matba'ati Mustafa'l-Bâbi ve Evladüh, 1955), 1/610; Hakan Temir, *Nesep Atlası* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2021), 204.

³⁷ Nüveyderî, *A'lâmü's-sekâfe*, 46; Mahmûd Muhammed Şakir, *el-Bahreyn: el-İhsa el-Kuveyt el-Bahreyn Katar*, 28-29.

bağlı önemli bir eyalet hüviyetine sahip olmuş ve Sâsânîlerin atadığı valilerce yönetilmiştir.³⁸

F. Bahreyn’de İkamet Eden Kabileler

Bahreyn, tarih boyunca çeşitli Arap kabilelerine ev sahipliği yapmıştır. Özellikle Benî Abdülkays, Benî Bekir b. Vâil ve Benî Temîm gibi kabileler Bahreyn’de etkili olmuş,³⁹ ticaret, tarım,⁴⁰ ve hayvancılık⁴¹ gibi alanlarda faaliyet göstermişlerdir. Bu kabileler, İslâm’ın yayılmasıyla birlikte İslâm’a girmiş, Emevîler ve sonraki dönemlerde de varlıklarını sürdürmüşlerdir. Bu kısımda Bahreyn’de ikamet eden kabilelere değinilecektir.

a. Ken’ânî

Ken’ânîler, Emlâk b. Lâvâz b. Sam b. Nuh’un soyundan gelmektedirler. Bahreyn’deki ilk yerleşimciler de Ken’ânîlerden gelmektedir.⁴²

b. Benî Tasm

Tasm, Lavâz b. Sam b. Nuh’un soyundan gelip Yemâme ve çevresinde yaşamıştır. Sayıları artınca Bahreyn’e doğru yayılmışlardır.⁴³ Arap yarımadasının

³⁸ Ebû Ca’fer Muhammed b. Habîb b. Ümeyye b. Amr el-Hâşimî İbn Habîb, *el-Muhabber* (Hindistan: Dâiretu’l-Ma’ârifîl-Osmâniyye, 1942), 265; İbn Haldûn, *el-İber*, 4/119; Abbas Faroughy, *The Bahrain Islands*, 54; Fereydoun Adamiyat, *Bahrain Islands*, 6.

³⁹ İbn Haldûn, *el-İber*, 4/119.

⁴⁰ İstahrî, *Kitâbü’l-Mesâlik ve’l-memâlik*, 19; el-‘Ânî, *el-Bahreyn fî sadri’l-İslâm*, 118.

⁴¹ İrfan Aycan, “Temîm (Benî Temîm)”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2011), 40/418.

⁴² Ebû Ca’fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî et-Taberî el-Bağdâdî Taberî, *Târîhu’t-Taberî*, thk. Muhammed Ebû’l Fazl İbrâhim (Mısır: Dâru’l-Ma’ârif, 1967), 1/203; Ebû’l-Hasen İzzüddîn Alî b. Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil fi’t-târîh*, thk. Ömer Abdüsselam et-Tedmürî (Beyrut: Dâru’l-Kitâbi’l-‘Arabî, 1997), 1/72.

⁴³ Ebû Hanîfe Ahmed b. Dâvûd b. Venend Dîneverî, *el-Ahbârü’t-tıvâl*, thk. Abdulmünim Âmir (Mısır: Vizâretü’l-Sikâfeh ve’l İrşâdu’l-Kavmî, 1960), 3; Taberî, *Târîhu’t-Taberî*, 1/204.

erken dönem tarih sahnesinde Amâliklerle⁴⁴ birlikte yer alan Tasm kabilesi, Yemâme ve çevresini kapsayan geniş bir coğrafyada etkin olmuştur.⁴⁵

c. Benî Ezz

Kahtânîlere mensup bir kabile olan Benî Ezz, Yemen’de yaşarken Me’rib Seddi’nin yıkılmasından (M.S. 540) sonra çeşitli yerlere dağılmıştır.⁴⁶ Göç eden bu kabile, zamanla daha küçük topluluklara ayrışarak farklı yerlere yerleşmiş ve bu yerleşimlerde siyasî ve kültürel anlamda iz bırakmıştır.⁴⁷

Mâlik b. Zühayr (ö. ?/?), Ezz kabilesinin lideri Cezîme el-Ebrâş b. Mâlik b. Fehm b. Ğânem b. Devs el-Ezzî’yi (ö. 268 [?]) Bahreyn’e davet etti ve kız kardeşi Lemîs bint Zühayr’i (ö. ?/?) onunla evlendirdi. Ezz kabilesinden Cezîme el-Ebrâş önderliğindeki bir grup, Bahreyn’de kurulmuş bulunan Tenûh adlı Arap birliğine katılarak bu birliği güçlendirmiş ve tek bir siyasî yapı altında toplanmasına katkıda bulunmuştur.⁴⁸ İslâm’ın yayılmasıyla birlikte Ezz kabilesi, Emevî Devleti döneminde ortaya çıkan Hâricî hareketin önemli destekçileri arasında yer almıştır. Kabile mensupları, Emevî yönetimine karşı başlatılan isyanlara katılarak siyasî ve ideolojik duruşlarını ortaya koymuşlardır.⁴⁹

d. Benî Kudâa

Kahtân ve Adnân’dan sonra Araplar’ın kendilerine nisbet edildiği, bir Arap’ın mutlaka içinden birine mensup olması gereken dört ana koldan biridir.⁵⁰ Kudâa kabilesinin alt kollarından Fehm b. Teymüllât’ın iki alt kolu Mâlik ve Amr, Tenûh’un

⁴⁴ Sargon Erdem, “Amâlika”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1989), 2/556-558.

⁴⁵ Ebü’l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed el-Bağdâdî İbnü’l-Cevzî, *el-Muntazam fî târihi’l-ümem ve’l-mülûk*, thk. Muhammed Abdulkadir ‘Atâ - Mustafa ‘Abdulkadir ‘Atâ (Beyrut: Daru’l-Kütübî’l-İlmiyye, 1992), 1/248; Nüveyderî, *A’lâmü’s-sekâfe*, 46; Ahmet Önkâl, “Cedis (Benî Cedîs)”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 7/214.

⁴⁶ Salih, *Târîhu şîbhi’l-cezîre*, 186; Hüseyin Algül, “Ezz”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 12/46.

⁴⁷ Faruk İdrîzî Haxhiu, *Başlangıçtan Emevîlerin Sonuna Kadar Siyasi Olaylarda Ezz Kabilesi* (Bursa: Uludağ Üniversitesi/Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans, 2016), 63.

⁴⁸ Taberî, *Târîhu’t-Taberî*, 1/610; İbnü’l-Cevzî, *el-Muntazam*, 2/49; Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, 5/167.

⁴⁹ bk: s. 40.

⁵⁰ Casim Avcı, “Kudâa (Benî Kudâa)”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 26/308.

kurucularındandır.⁵¹ Ancak, Malik b. Fehm liderliğinde Kudâa kabilesi bu ittifaktan ayrılarak Irak'a göç etmiş (M.S. 2. Yüzyıl), 138-268 yılları arasında hüküm süren ve Perslere karşı düşmanca tutum takınan Tenûhî Devleti'ni kurmuştur. Kudâa'nın Irak'a göç etmesinin sebebi, o dönemde Bahreyn'de siyasî sahnede ortaya çıkan ve İslâm'ın ortaya çıkışından sonra bile önemli bir askerî güç olan Abdülkays kabilesidir.⁵²

e. Benî Âli 'Âmir

Âli Âmir, Adnânîlere mensup el-Muneyfık b. Âmir b. Sa'sa'a'dan bir kabiledir. Bu kabile Ezd kabilesiyle beraber Bahreyn'de ikamet etmiştir.⁵³

f. Benî Rebîa

Soyu Adnân'a uzanan Rebîa kabilesi, Bahreyn'de ikamet eden bir diğer kabiledir.⁵⁴ Benî Abdülkays ve Benî Bekir b. Vâil, bu kabilenin alt kollarındandır.⁵⁵

f.a. Benî Abdülkays

Bahreyn'in etkin ve güçlü kabilelerinden biri de Abdülkays'tır. Abdülkays kabilesinin asıl merkezi Tihâme iken sonraları Bahreyn'e göçmüşlerdir.⁵⁶ O esnada Bahreyn'de Benî Bekir b. Vâil ve Benî Temîm'den birçok kimse bulunsa da onları mağlup ederek çoğunluğu sağlamış ve böylelikle gücü ellerine geçirmişlerdir.⁵⁷ Belâzürî ise onların Bahreyn ve Hecer'e yerleşerek İyâd ve Ezd kabilesini zayıf

⁵¹ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 1/610; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 1/311; İbn Haldûn, *el-İber*, 2/285.

⁵² Nüveyderî, *A'lâmü's-sekâfe*, 47; Mahmûd Muhammed Şakir, *el-Bahreyn: el-İhsa el-Kuveyt el-Bahreyn Katar*, 28-29.

⁵³ Ebû'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Âli Kalkaşendî, *Nihâyetü'l-ereb fî ma'rifeti ensâbi'l-Arab*, thk. İbrâhîm el-Ebyârî (Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Lubnânî, 1980), 106.

⁵⁴ Kalkaşendî, *Nihâyetü'l-ereb*, 258; Ömer Rıza Kehhâle, *Mu'cemu kabâili'l-Arab* (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1994), 2/425.

⁵⁵ Kalkaşendî, *Nihâyetü'l-ereb*, 259,338.

⁵⁶ Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, 8/75; Mustafa Fayda, "Abdülkays (Benî Abdülkays)", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1988), 1/248; Temir, *Nesep Atlası*, 84-85.

⁵⁷ Ebû Ubeyd el-Bekrî, *Mu'cemü me'sta'cem*, 1982, 1/81; Kalkaşendî, *Nihâyetü'l-ereb*, 338.

düşürüp gücü ellerine geçirdiklerini; sonrasında ise Ezd kabilesi ile ittifak kurarak İyâd kabilesini bölgeden çıkardıklarını aktarır.⁵⁸

Abdülkays kabilesi, İslâm öncesi dönemde, özellikle Sâsânî İmparatorluğu sınırları içerisinde yer alan şehir ve yerleşimlere düzenli olarak akınlar düzenleyen bir Arap kabilesi olarak bilinmektedir. Bu akınlar, genellikle yağma ve talan amacıyla gerçekleştirilmiş olup, Sâsânî halkının geçim kaynaklarını tehdit etmiş, tarım alanlarını tahrip etmiş ve bölgesel istikrarı bozmuştur.⁵⁹ Akabinde Sâsânî İmparatoru II. Şapur (ö. 379), gerçekleştirdiği Arabistan seferleri sırasında, özellikle Bahreyn bölgesinde yaşayan Arap kabilelerine karşı büyük bir askerî hareket düzenlemiştir. Bu hareketler sonucunda, Abdülkays kabilesi de dahil olmak üzere birçok Arap kabilesi ağır kayıplar vermiştir.⁶⁰ Daha sonraki süreçte Abdülkays kabilesi Fars etkisine girmiş ve Bahreyn, o dönemde Sâsânîlere tabi olan Lahmî (M.S. 3-7. yüzyıl) krallarının yönetimi altındaki Hîre'ye bağlı hale gelmiştir. İslâm'ın doğuşuyla birlikte Abdülkays ve Bahreyn'deki diğer Arap kabileleri hızla İslâmiyet'i kabul etmişlerdir.⁶¹

Abdülkays kabilesine mensup ebnâ⁶² denilen etnik ve sosyal bir zümre bulunmaktaydı. Bu topluluk İslâmiyet'ten çok önce Bahreyn bölgesine gelen Sâsânîlerin neslindendir. Özellikle Hecer şehrinde bulunan ve önemli bir çoğunluğa sahip olan bu halk, Hz. Peygamber döneminde mensubu olduğu Abdülkays kabilesiyle beraber İslâmiyet'e girmiştir.⁶³

f.b. Benî Bekir b. Vâil

Soyu Adnânîlere uzanan Benî Bekir b. Vâil, Bahreyn'de ikamet eden bir diğer kabiledir.⁶⁴ İslâmiyet'ten önce Bahreyn'de hâkimiyet bu kabileye aitti.⁶⁵ Benî

⁵⁸ Ebü'l-Hasen Ahmed b. Yahyâ b. Câbir b. Dâvûd Belâzürî, *Ensâbü'l-eşraf*, thk. Süheyl Zekkâr (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1996), 1/35.

⁵⁹ Dineverî, *el-Ahbârü't-tvâl*, 48; Taberî, *Tarih-i Taberî*, 2/55; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 1/358.

⁶⁰ Taberî, *Târihu't-Taberî*, 2/57; Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, 4/289.

⁶¹ Nüveyderî, *A'lâmü's-sekâfe*, 47.

⁶² Karmaşık bir tarihsel ve kültürel kimliğe sahip olan, İran ve Arap kültürlerinin bir karışımı olarak ortaya çıkmış bir topluluk. Detaylı bilgi için bk: Mustafa Fayda, "Ebnâ", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 10/78-79.

⁶³ Taberî, *Târihu't-Taberî*, 2/170.

⁶⁴ Hemdânî, *Sıfatü Cezîreti'l-'Arab*, 169; Kalkaşendî, *Nihâyetü'l-ereb*, 179; Yusuf Kablan, *Tarihi Süreçte Bekir b. Vail Kabilesi ve Müsenna b. Harise Eş-Şeybani* (Kayseri: Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans, 2015), 23.

⁶⁵ İbn Haldûn, *el-İber*, 4/119.

Abdülkays ve Temîm kabileleri ile birlikte Sâsânî üzerine seferler düzenleyen ancak başa geçen II. Şapur döneminde feci bir kıyıma uğrayan bu kabile,⁶⁶ diğer Arap kabilelerinin de desteğiyle M. 610 yılında, yarımada'nın en kuzeyinde gerçekleşen Zükâr Savaşı'nda (M. 610 [?]) Sâsânîleri mağlup ederek önemli bir başarı sağlamıştır.⁶⁷

“Senetü'l-Vüfûd” olarak anılan h. 9. yılda Bekir b. Vâil kabilesi Hz. Peygamber'e bir heyet göndermiş ve gerçekleşen görüşmeler esnasında İslâmiyet'i kabul etmişlerdir.⁶⁸ Ancak bu kabile, Hz. Peygamber'in vefatı üzerine Hz. Ebû Bekir döneminde gerçekleşen ve Bahreyn'e sığınan irtidad⁶⁹ faaliyetlerine katılmıştır.⁷⁰ Hz. Ömer ve Hz. Osman zamanında İran üzerine gerçekleştirilen seferlerde önemli görevler üstlenmişlerdir. Bu seferlerde komutanlık yapan Müsennâ b. Hârise eş-Seybânî (ö. 15/636), Bekir b. Vâil kabilesine mensuptur.⁷¹

g. Benî Temîm

Arabistan'ın en doğusunda yaşayan ve soyu Adnân'a uzanan Benî Temîm, Bahreyn'de ikamet eden bir diğer kabiledir.⁷² Arap yarımadasındaki büyük ve etkili kabilelerden biri olan ve Mekke'nin yönetiminde belirli bir etkiye sahip olan bu kabile,

⁶⁶ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 2/57; Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, 4/289.

⁶⁷ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 2/193; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, 1/436-441; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 2/97.

⁶⁸ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 1/272; Ebü'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmâîl b. Şihâbüddîn Ömer b. Kesîr b. Dav' b. Kesîr el-Kaysî el-Kureşî el-Busrâvî ed-Dımaşkî eş-Şâfî İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türki (Beyrut: Dâru'l-Hicr, 1997), 3/302.

⁶⁹ İrtidad kelimesi, Müslüman bir kimsenin kendi iradesiyle İslâm dininden çıkması anlamına gelir. İrtidad eden erkeğe mürtedd, kadına mürtedde denir. Hz. Peygamber'in vefat etmesiyle beraber başlayan dinden dönme hareketlerinin birden fazla sebebi olmuştur. Bunlar; dini anlayış, siyasi-ekonomik nedenler ve kabileler arasındaki bağlar ve çekişmelerdir. Detaylı bilgi için bk.: Mehmet Salih Arı, *Hz. Ebû Bekir ve Ridde Savaşları* (Van: Yüzüncü Yıl Üniversitesi/Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans, 1995), 59,61,66; İrfan İnce, “Ridde”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2008), 35/88.

⁷⁰ Ebû Abdillâh Muhammed b. Ömer b. Vâkîd el-Vâkîdî el-Eslemî el-Medenî Vâkîdî, *Kitâbü'r-Ridde*, thk. Yahya el-Cebûrî (Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1990), 50; Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 3/304.

⁷¹ Dineverî, *el-Ahbârü't-tvâl*, 111; Ebü'l-Hasen İzzüddîn Ali b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî İbnü'l-Esir, *Üsdü'l-gâbe*, thk. Ali Muhammed Muavvad vd. (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1994), 3/30, 55; Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Ali b. Muhammed el-Askalânî İbn Hacer, *el-İşâbe fi temyizi's-şahâbe*, thk. Adil Ahmed Abdulmevcud vd. (Beyrut: Dâru'l Kutubi'l İlmiyye, 1989), 5/569.

⁷² Temir, *Nesep Atlası*, 45; Muhammed Yekeler, *Câhiliye Döneminden Hz. Peygamber Dönemi Sonuna Kadar Temîm Kabilesi* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans, 2014), 24-26.

ifâza (icâze)⁷³ görevini elinde bulundururdu.⁷⁴ İfâza görevi, aynı zamanda kabilenin Kâbe ve hac ile olan yakın ilişkisini de göstermektedir.

Benî Abdülkays kabilesinin Bahreyn'e göç ettiği dönemde, Temîm kabilesi burada yerleşik bir nüfus olarak zaten mevcuttu.⁷⁵ İslâmiyet'ten çok önce Sâsânîler üzerine seferler düzenleyen kabileler arasında Benî Temîm de bulunmaktaydı. Ancak II. Şapur'un giriştiği kıyım esnasına bu kabile de zarar gördü ve birçok kayıp verdi.⁷⁶

Hz. Peygamber döneminde Benî Temîm ile Müslümanlar arasında bir sorun cereyan etti. Bunun üzerine Hz. Peygamber, Uyeyne b. Hısn el-Fezârî (ö. 30/650 [?]) komutasında 50 kişilik bir birliği onların üzerine gönderdi ve bu seriyye sonucunda Benî Temîm'in alt kolu Benî Anber'den birçok esir ele geçirildi. Akabinde kabilenin lideri, beraberindeki bir heyetle Hz. Peygamber'in yanına geldi ve Hz. Peygamber de esirleri onlara geri verdi.⁷⁷ *"Ey Muhammed! Sana odaların ötesinden seslenenlerin çoğu akletmeyen kimselerdir."*⁷⁸ âyeti bu kabile hakkında nâzil olmuştur.⁷⁹

Daha sonrasında Temîm kabilesinden birçok kimse Müslüman olduysa da bu kabileden irtidad olaylarında, Peygamber iddiasında Secâh'a (ö. 41/661'den sonra) tabi olanlar olmuştur.⁸⁰

h. Benî İyâd

Soyu Adnân'a uzanan İyâd, Bahreyn'de ikamet eden bir diğer kabiledir.⁸¹ Bu kabile Zükâr Savaşı'nda Sâsânî tarafındayken sonradan gizli bir anlaşmayla Bekir b.

⁷³ Dini törenlerin bittiğini ilan etme yetkisi. Detaylı bilgi için bk.: Ahmet Önkâl, "İfâza", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 21/505-506.

⁷⁴ Cevâd Ali, *el-Mufassâl*, 2001, 2/54; Yekeler, *Câhiliye Döneminden Hz. Peygamber Dönemi Sonuna Kadar Temîm Kabilesi*, 62.

⁷⁵ Hemdânî, *Sıfatü Cezîreti'l-'Arab*, 137; Kalkaşendî, *Nihâyetü'l-ereb*, 338.

⁷⁶ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 2/57; Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, 4/289.

⁷⁷ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 1/254-255; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 8/15-16.

⁷⁸ *Kur'ân-ı Kerîm Meâli*, çev. Halil Altuntaş - Muzaffer Şahin (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2011), el-Hucurât 49/4.

⁷⁹ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 1/254-255; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 1/453-454.

⁸⁰ Ebü'l-Hasen Ahmed b. Yahyâ b. Câbir b. Dâvûd Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân* (Beyrut: Dâru Mektebeti'l-Hilâl, 1988), 104; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 9/457.

⁸¹ Ebü'l-Kâsım Sâid b. Ahmed b. Abdurrahmân el-Endelüsî el-Kurtubî et-Tuleytîlî Sâid el-Endelüsî, *et-Ta'rîf bi tabakâti'l-ümem ve ulemâihâ ve nübezin min teâlîfihim ve ahhâbihim*, thk. P. Louis Cheikho s. j. (Beyrut: Imprimerie Catholique, 1912), 45; Ebü Sa'd Abdülkerîm b. Muhammed b. Mansûr Sem'ânî, *el-Ensâbü li's-Sem'ânî*, thk. Abdurrahman b. Yahyâ b. Ali El-Muallimi El-Yemânî (Hindistan: Dâiretü'l-Maârifî'l-Osmâniyye, 1962), 1/397; Kalkaşendî, *Nihâyetü'l-ereb*, 95; Temir, *Nesep Atlası*, 101.

Vâil tarafına geçmiş ve savaşın kazanılmasında önemli bir rol oynamıştır.⁸² Hz. Peygamber'in de dinlediği, panayırlarda söylediği hikmetli şiirlerle ünlenen Kus b. Sâide (ö. 600) de bu kabileye mensuptur.⁸³

⁸² Taberî, *Tarîhu't-Taberî*, 2/208,210; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 1/443.

⁸³ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 1/272; Ebü's-Safâ (Ebû Saîd) Salâhuddîn Halîl b. İzziddîn Aybeg b. Abdillâh Safedî, *el-Vâfî bi'l-vefeyât*, thk. Ahmed el-Arnâvut-. Türkî Mustafa (Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâs, 2000), 24/180.

BİRİNCİ BÖLÜM

İSLÂMÎ DÖNEMDE BAHREYN

1.1. HZ. PEYGAMBER (S.A.S.) DÖNEMİNDE BAHREYN (610-632)

Hız. Peygamber 8/630 yılında Cî'râne'den dönüşünde Alâ b. Hadramî (ö. 21/642) aracılığıyla Sâsânîlerin Bahreyn valisi Münzir b. Sâvâ'yı (ö. 10/632) İslâm'a davet eden bir mektup gönderdi.⁸⁴ Münzir, Alâ'yı güzel karşılayıp kendisine tabi olanlarla beraber İslâmiyet'e girdi. Daha sonra Resûlullah, idareci sıfatıyla Münzir'e, Müslüman olanlardan öşür alınmasını; Yahudi, Hristiyan ve Mecûsîlerden ise ergenliğe ulaşmış her birey için cizye alınmasını; ancak Mecûsîlerin kadınlarıyla evlenilmemesini ve onların kestiklerinin yenilmemesini emrettiği birden fazla mektup gönderdi.⁸⁵

Hız. Peygamber, "Bahreyn'in sahibi" olarak adlandırdığı el-Hilâl adında birini de dine davet etmiştir.⁸⁶ Ancak bu kişi hakkında yeterli bilgiye sahip değiliz.

Kaynaklarda "Hecer'in Hâkimi" olarak yer alan Useyhıt b. Abdullah (ö. ??), Hız. Peygamber'den elçisi aracılığıyla kendisini kavmine öncü kılması talebinde bulundu. Bu talep üzerine Hız. Peygamber Useyhıt'a bir mektup gönderdi ve onun talebini kabul ettiğini bildirdi. Hız. Peygamber aynı zamanda bu mektupta, kabile üyelerine İslâm'ın temel ibadetleri olan namaz ve zekâtı yerine getirmelerini emretmiş ve diğer İslâmî değerlere bağlı kalmalarını tavsiye etmiştir.⁸⁷ Hız. Peygamber tarafından gönderilen bu mektuplar, İslâm'ın siyasî ve dini lideri olarak Hız. Peygamber'in kabilelerle kurduğu ilişkilerin niteliğini ortaya koymaktadır.

Resulullah, Mekke'nin fethedildiği yıl Bahreyn'e haber gönderdi ve 20 kişilik bir heyetle yanına gelmelerini istedi. İçlerinde Hristiyan olan Cârûd b. Muallâ'nın (ö. 20/641 [?]) da olduğu bir grup Medine'ye geldi. Liderleri Abdullah b. Avf el-Eşec (ö.

⁸⁴ Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân*, 85; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, 2/91; Muhammed Hamidullah, *el-Vesâiku's-siyâsiyye*, çev. Vecdi Akyüz (İstanbul: Kitabevi, 1997), 160-161.

⁸⁵ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 1/227; Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân*, 87; Kalkaşendî, *Nihâyetü'l-ereb*, 270; Necde Hammâş, *el-İdâre fi'l-'aşri'l-Ümevî* (Beyrut: Daru'l-Fikr, 1980), 63-64.

⁸⁶ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 1/238; Hamidullah, *el-Vesâiku's-siyâsiyye*, 171.

⁸⁷ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 1/238; Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân*, 86; Necde Hammâş, *el-İdâre fi'l-'aşri'l-Ümevî*, 63-64; Hamidullah, *el-Vesâiku's-siyâsiyye*, 169.

?) idi. Gelenler Benî Abdülkays'a mensuplardı. Heyet bir süre Medine'de kaldı. Hz. Peygamber heyete karşı sıcak ve lütufkâr davrandı.⁸⁸ Bu süre zarfında asıl adı Bîşr b. Amr b. Haneş olan Cârûd, Hz. Peygamber'in daveti üzerine Müslüman oldu.⁸⁹

Bekir b. Vâil kabilesine bağlı bir heyet de Hz. Peygamber'in huzuruna çıktı. Hz. Peygamber'e câhiliye dönemi panayırlarında hikmetli şiirler okuyan Kus b. Sâide'yi⁹⁰ tanıyıp tanımadığını sordu. Hz. Peygamber Kus b. Sâide'nin onların kabilesinden olmayıp İyâd kabilesinden olduğunu belirtti.⁹¹

Sonuç olarak Bahreyn, Sâsânî imparatorluğundan ayrılarak savaş yapılmaksızın İslâm egemenliğine girmiştir.⁹²

Ebü Zekerıyyâ Yahyâ b. Âdem b. Süleymân el-Kureşî el-Ümevî el-Kûfî'nin (ö. 203/818) *Kitâbü'l-Harâc* adlı eserinde geçen bir rivayet, Bahreyn halkının İslâm'ı hemen kabul etmeyip çekimser davrandığını göstermektedir. Nitekim Resulullah, Bahreyn halkından İslâm'ı kabul eden kimseler hakkında şöyle buyurmuştur: "Bahreyn halkından kim İslâm'a girerse, toprağı dışında kanı ve malı muhafaza edilecektir. Toprakları ise Müslümanlar için fey hükmündedir. Çünkü Bahreyn halkı İslâm'ı hemen kabul etmeyip İslâm'a girmekte çekimser davrandı."⁹³

Bahreyn'in, İslâm Devletinin egemenliği altına girişine Sâsânîlerin tepki gösterip göstermediğine dair bir bilgiye ulaşamadık. Sâsânîlerin tepki göstermeyişi/gösteremeyişi, devletlerinin büyük bir siyasî çöküş içinde bulunmasına ve yönetimin, başka bir sorunla uğraşmak istemeyişine bağlanabilir.

Bu savı destekleyen bir diğer olay da Bûrân Duht (ö. 6/628) adındaki kadın kisrânın, Hz. Peygamber'e hediyeler göndermek suretiyle Müslümanlarla arasını iyi

⁸⁸ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 1/271-272; Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Abdilvehhâb b. Muhammed el-Bekrî et-Teymî el-Kureşî Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb fî funûn ve'l-edeb* (Kahire: Dâru'l-Küttüb ve'l-Vesâik el-Kavmiyye, 2002), 1/65-66.

⁸⁹ İbn Hişâm, *Sîret-i İbn Hişâm*, 2/575; İbn Sa'd, *et-Tabakât* 8/120; Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 3/136; Ebü'l-Feth Fethuddîn Muhammed b. Muhammed b. Muhammed el-Ya'merî İbn Seyyidünnâs, *Uyûnü'l-eser fî funûni'l-meğâzi ve's-şemâ'il ve's-siyer*, thk. İbrahim Muhammed Ramazan (Beyrut: Daâru'l Kalem, 1993), 2/290.

⁹⁰ Detaylı bilgi için bk. Mehmet Ali Kapar, "Kus b. Sâide", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 26/460.

⁹¹ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 1/272; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 7/247.

⁹² İbn Hişâm, *Sîret-i İbn Hişâm*, 2/576, 607; İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 1/226, 239; Belâzürî, *Fütûhu'l-buldân*, 86; Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 2/645; İbn Habîb, *el-Muhabber*, 316; Makdisî, *el-Bed' ve't-târîh*, 4/229; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 6/494; Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî İbn Hacer, *el-İşâbe fî temyîzi's-sahâbe*, thk. Adil Ahmed Abdulmevcud vd (Beyrut: Dâru'l-Küttübü'l-İlmiyye, 1989), 6/170.

⁹³ Ebü Zekerıyyâ Yahyâ b. Âdem b. Süleymân el-Kureşî el-Ümevî el-Kûfî, *Kitâbü'l-Harâc* (Beyrut: el-Matba'atü's-Selefiyye, 1964), 47.

tutmaya çalışması hadisesidir. Kanaatimizce Bûrân, hediye gönderdiği kimsenin belli bir güce ulaştığını ve daha da güçlenebileceğini fark etmiş, bu gücün kendi devletine karşı harekete geçmesini engellemek veya bu gücü kendi tarafına çekmek amacıyla Hz. Peygamber ile arasını iyi tutmaya çalışmıştır.

1.1.1. Hz. Peygamber Dönemi Müslüman - Sâsânî İlişkileri

Hz. Peygamber hicretin altıncı yılından itibaren diğer millet ve devletleri İslâm'a davet etmek üzere mektuplar gönderdi. Bu mektuplardan birini de Abdullah b. Huzâfe es-Sehmî (ö. 35/655-656) aracılığıyla⁹⁴ dönemin kistrâsına gönderdi. Kistrâ bu mektubu okuturken mektubun başındaki kendisine yönelik hitabı şanına uygun bulmayarak parçaladı ve Hz. Peygamber'in kendi huzuruna getirilmesi için Yemen valisi Bâzân'a haber gönderdi. Kistrânın kendisini çağırdığını söylemesi üzerine Hz. Peygamber onlara geldikleri günün ertesinde kistrânın oğlu tarafından öldürüldüğünü haber verdi. Birkaç gün sonra Bâzân'a, İran'dan bir mektup geldi. Mektupta kistrânın oğlu tarafından öldürüldüğü haberi yazılıydı. Bu haber üzerine Bâzân, Hz. Peygamber'e iman etmiştir.⁹⁵ Bir diğer rivayete göre Hz. Peygamber Abdullah b. Huzâfe'ye mektubu Bahreyn emirine vermesini emretmiş, Bahreyn emiri de mektubu kistrâya götürmüştür.⁹⁶ Daha sonrasında Sâsânî imparatorluğunun başına Bûrân Duht adında kadın bir kistrâ geçti. Bunu haber alan Resûlullah "İşlerine bir kadını veli yapan kavim asla kurtuluşa ermeyecektir."⁹⁷ dedi. Arap tehlikesini fark eden Bûrân, Medine ile ilişkileri geliştirmek amacıyla Hz. Peygamber'e hediyeler göndermiş ve Hz. Peygamber de bu hediyeleri kabul etmiştir. Ancak Bûrân'ın da tahttan indirilmesiyle Hz. Peygamber ve Sâsânî imparatorluğu arasındaki ilişkiler tamamen kesilmiştir.⁹⁸

⁹⁴ Bir diğer rivayete göre Şücâ b. Vehb (ö. 12/633) aracılığıyla. Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehebî et-Türkmânî el-Fârikî ed-Dımaşkî Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, thk. Beşşar Avvâd (Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 2003), 1/341; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 6/484.

⁹⁵ İbn Hişâm, *Sîret-i İbn Hişâm*, 1/69; İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 1/223-224; Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 2/665; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 3/168.

⁹⁶ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 4/177; Ebû Hatim Muhammed b. Hibbân b. Ahmed et-Temîmî el-Büstî es-Sicistânî İbn Hibbân, *es-Sîretü 'n-nebeviyye ve ahbâru'l-hulefâ*, thk. Hâfız Azîz Bey el-Kâdirî (Beyrut: Kütübü's-Sekâfiyye, 1996), 1/296.

⁹⁷ Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm el-Cu'fî Buhârî, *el-Câmiu's-sahîh* (Kahire: Dâru't-Te'sîl, 2012), "Meğâzî", 82, "Fiten", 18.

⁹⁸ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 3/447; Hamidullah, *İslam Peygamberi*, 305.

Sâsânîler, Hz. Peygamber döneminde siyasî yönden zor bir durumdaydı. Bizans'a karşı asırlardır süren savaşta mağlup olmuştu. Savaş sonucunda dönemin kistrâsı ve mağlubiyetin sorumlusu olarak görülen Hüsrev Perviz (ö. 6/628), oğlu tarafından öldürülmüş ve böylelikle Sâsânî yönetiminde son bulmayacak bir taht kavgası başlamıştır.⁹⁹

1.1.2. Hz. Peygamber'in Bahreyn'e Atadığı Âmiller

Genel olarak devlet memuru, vergi memuru veya vali anlamına gelen âmil, İslâm devletlerinde merkezi hükümetin taşradaki temsilcisi olarak kabul edilebilir. Hem idari hem de mali işlerle uğraşan âmiller, aynı zamanda yerel halkla devlet arasında bir bağ görevi görmüşlerdir.¹⁰⁰ Hz. Peygamber tarafından Bahreyn valiliğine getirilen sahâbîlerin kronolojik listesi şu şekildedir:

1.1.2.1. Münzir b. Sâvâ (r.a.) (ö. 10/632)

İslâm egemenliği altına girdiği esnada Bahreyn'de Sâsânîlere bağlı ve önemli bir siyasî figür olan Münzir b. Sâvâ bulunmaktaydı.¹⁰¹ Münzir'in kavmiyeti ihtilafli olup kimi kaynaklar onun Benî Temîm'den,¹⁰² kimi kaynaklar da Benî Abdülkays'tan¹⁰³ olduğunu aktarmaktadır. Ancak doğru kabul edilen görüş, Münzir b. Sâvâ'nın, Temîm kabilesine mensup olduğudur.¹⁰⁴ Bazı kaynaklarda, Abdî nisbesiyle anılmasından dolayı Abdülkays kabilesinden olduğu iddia edilse de bu doğru olmayıp, anılan nisbe atalarından biri olan Abdullah b. Dârim'e aittir.¹⁰⁵

Hz. Peygamber İslâm'ı tebliğ etmek amacıyla Münzir b. Sâvâ'ya Alâ b. Hadramî aracılığıyla bir mektup göndererek onu İslâm'a davet etti. Münzir, bu daveti

⁹⁹ Ulaş Töre Sivrioğlu, "İlk İslâm Fetihleri ve Sâsânî Devleti'nin Çöküşü", *International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic* 10 (2015), 399.

¹⁰⁰ Mehmet Erkal, "Âmil", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 3/59.

¹⁰¹ Ebû Ca'fer Muhammed b. Habîb b. Ümeyye b. Amr el-Hâşimî İbn Habîb, *el-Muhabber* (Hindistan: Dâiretu'l-Ma'ârifî'l-Osmâniyye, 1942), 265; İbn Haldûn, *el-İber*, 4/119; Cevâd Ali, *el-Mufasssâl*, 8/77.

¹⁰² İbnü'l-Esir, *Üsdü'l-gâbe*, 5/255; İbn Haldûn, *el-İber*, 4/119; İbn Hacer, *el-İsâbe*, 6/169.

¹⁰³ İbn Sa'd, *Tabakât*, 5/277; Taberî, *Târihu't-Taberî*, 2/645; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, 2/91; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 6/494.

¹⁰⁴ Ahmet Önkal, "Münzir b. Sâvâ", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32/34.

¹⁰⁵ İbn Hacer, *el-İsâbe*, 6/169.

kabul ederek Müslüman oldu ve bölgesinde İslâm'ı yaymaya başladı.¹⁰⁶ Onun Müslüman olması, Bahreyn ve çevresindeki halkların da İslâm'la tanışmasında etkili oldu. Münzir b. Sâvâ'nın İslâm'ı kabul etmesi, İslâm'ın Arap Yarımadası'nda hızla yayılmasına katkı sağlayan önemli olaylardan biridir. Münzir b. Sâvâ, Hz. Peygamber'in irtihalinin ardından, ridde hareketleri başlamadan hemen önce vefat etmiştir (h. 10).¹⁰⁷ İbnü'l-Esîr'in "*Üsdü'l-gâbe*" adlı eserinde, Münzir'in bir heyetle Medine'ye gelerek Hz. Peygamber ile görüştüğü ve böylece sahâbî olduğu belirtilmektedir.¹⁰⁸ Ancak bu bilgi, aynı isimle anılan başka bir kişi olan Eşec el-Abdî ile karıştırılmasından kaynaklı bir hatadır. Aslında bu olay, Eşec el-Abdî isimli başka bir Bahreynli olan Münzir b. Âiz b. Hâris (ö. ??) ile ilgilidir. Bu sebeple Münzir b. Sâvâ, sahâbî olarak kabul edilmemektedir.¹⁰⁹

Münzir'in İslâmiyet'ten önce hangi dine mensup olduğu da tam olarak tespit edilememiştir. Onun "*Esbezi*"¹¹⁰ olarak tanımlanması, kaynaklardaki belirsizlik nedeniyle çeşitli yorumlara yol açmıştır.¹¹¹ Bu terimin atlara tapan bir topluluk olan "*Esbeziyye*"ye işaret ettiği öne sürülse de¹¹² Münzir'in bu topluluğun inançlarını benimsediğini gösteren herhangi bir delil yoktur.¹¹³

Bizzat Münzir b. Sâvâ'ya yönelik yazılan 8 mektup,¹¹⁴ kaynakların Münzir b. Sâvâ'dan bahsederken "*Mâlikü'l-Bahreyn*",¹¹⁵ "*Sâhibü'l-Bahreyn*"¹¹⁶ ve "*Sâhibu Hecer*"¹¹⁷ olarak kaydetmeleri, Bahreyn bölgesinden sorumlu olarak kabul edilen kişinin Münzir b. Sâvâ olduğunu göstermektedir.

¹⁰⁶ İbn Hişâm, *Sîret-i İbn Hişâm*, 2/576, 607; İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 1/226, 239; Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân*, 86; Taberî, *Târihu't-Taberî*, 2/645; İbn Habîb, *el-Muhabber*, 316; Makdisî, *el-Bed' ve't-târîh*, 4/229; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 6/494; İbn Hacer, *el-İsâbe*, 6/170.

¹⁰⁷ İbn Hişâm, *Sîret-i İbn Hişâm*, 1955, 2/576; Taberî, *Târihu't-Taberî*, 3/137; Ebû Ömer Cemâlüddîn Yûsuf b. Abdillâh b. Muhammed b. Abdilber en-Nemerî İbn Abdilber, *ed-Dürer fi'htisârî'l-meğâzi ve's-siyer*, thk. Doktor Şevkî Dayf (Mısır: Dâru'l-Ma'ârif, 1982), 256; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 1997, 2/162; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 7/251; İbn Haldûn, *el-İber*, 2/476; Cevâd Ali, *el-Mufasssâl*, 7/210.

¹⁰⁸ İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-gâbe*, 5/287.

¹⁰⁹ Önkâl, "Münzir b. Sâvâ", 32/35.

¹¹⁰ Detaylı bilgi için bk: s. 53-54.

¹¹¹ Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân*, 85; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 1/171-172; Cevâd Ali, *el-Mufasssâl*, 7/203.

¹¹² Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân*, 85; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 1/171.

¹¹³ Cevâd Ali, *el-Mufasssâl*, 12/270.

¹¹⁴ Hamidullah, *İslam Peygamberi*, 315.

¹¹⁵ İbn Hişâm, *Sîret-i İbn Hişâm*, 2/607; İbn Hibbân, *es-Sîretü'n-nebeviyye ve ahhâru'l-hulefâ*, 1/602; Ebû Nasr el-Mutahhar b. Tâhir (el-Mutahhar) el-Makdisî, *el-Bed' ve't-târîh*, thk. Keliman Huvar (Paris: Bertrand Frères, 1927), 4/229; Ebû'l-Feth Fethuddîn Muhammed b. Muhammed b. Muhammed el-Ya'merî, *Uyûnu'l-eser*, thk. İbrahim Muhammed Ramazan (Beyrut: Daru'l Kalem, 1993), 2/324.

¹¹⁶ Taberî, *Târihu't-Taberî*, 2/645; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 6/494; İbn Haldûn, *el-İber*, 2/449.

¹¹⁷ Belâzürî Belâzürî, *Ensâbü'l-eşraf*, 12/55; Sem'ânî, *el-Ensâb*, 1/196.

1.1.2.2. Alâ b. Hadramî (r.a.) (ö. 21/642)

Asıl adı el-Alâ‘ b. Abdullah b. Dımâd olan Alâ b. Hadramî, Yemen’in Hadramevt bölgesindendir. Alâ, Benî Ümeyye b. Abdüşems b. Abdümenâf’ın antlaşmalısı idi.¹¹⁸ İslâmiyet’ten önce de okuma yazma bilen az sayıdaki kimseden biriydi.¹¹⁹

Hız. Peygamber, İslâmiyet’ten önce de okuma yazma bilen Alâ b. Hadramî’yi, beraberinde Bahreyn emiri Münzir b. Sâvâ’yı İslâm’a davet eden bir mektupla elçi olarak görevlendirdi.¹²⁰ Alâ b. Hadramî’nin başarılı elçilik faaliyetleri sayesinde geniş bir coğrafyada yaşayan halk, barışçıl yollarla İslâm dinini öğrenme fırsatı bulmuş ve kısa sürede İslâm hâkimiyetine girmiştir.¹²¹ Bu başarılı elçilik vazifesinin ardından Hız. Peygamber Alâ’yı zekât memuru olarak Bahreyn’e tayin etti.¹²² Bahreyn’deki görevi sürecinde, Resûlullah’a seksen bin (dirhem) değerinde mal gönderdi. Hız. Peygamber’e gönderilen bu mallar, Medine’de Hız. Peygamber’in gözetiminde orada bulunanlara dağıtılmıştır.¹²³ Hız. Peygamber daha sonra Alâ’yı Abdülkaysoğulları’ndan 20 kişiyle birlikte yanına çağırttı. Alâ, yerine Münzir b. Sâvâ’yı bırakarak Resûlullah’ın yanına geldi. Muhtelif kaynaklara göre heyetin Alâ’yı şikayet etmesi üzerine Alâ görevinden alınarak yerine Ebân b. Saîd atandı.¹²⁴ Bir diğer rivayet ise bu görevi, Hız. Peygamber’in hayatı boyunca sürdürdüğü yönündedir.¹²⁵

Hız. Peygamber’in vefatının ardından başlayan irtidad faaliyetlerinde Rebî’a kabilesi Bahreyn’de irtidad etmiş, bunun üzerine Ebân b. Saîd de şehri terk ederek Medine’ye dönmüştü. Hız. Ebû Bekir onu geri göndermek istediye de Ebân “Ben Hız. Peygamber dışındaki kimseler için valilik yapmam” diyerek Bahreyn’e dönmek

¹¹⁸ İbn Sa’d, *et-Tabakât*, 5/276; İbnü’l-Esîr, *Üsdü’l-gâbe*, 4/71.

¹¹⁹ Belâzürî, *Fütûhu’l-büldân*, 453.

¹²⁰ Ahmet Önkâl, “Alâ b. el-Hadramî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1989), 2/310.

¹²¹ Mevlüt Poyraz, “Alâ’ b. el-Hadramî’nin İslâm Tarihindeki Yeri”, *İlahiyat Tetkikleri Dergisi* 52 (2019), 330.

¹²² İbn Hişâm, *Sîret-i İbn Hişâm*, 2/576, 607; İbn Sa’d, *et-Tabakât*, 1/226, 239; Belâzürî, *Fütûhu’l-büldân*, 86; Taberî, *Târihu’t-Taberî*, 2/645; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 6/494.

¹²³ İbn Sa’d, *et-Tabakât*, 4/14; Belâzürî, *Fütûhu’l-büldân*, 88; Ebü’l-Fazl İyâz b. Mûsâ b. İyâz el-Yahsubî Kâdî İyâz, *eş-Şifâ’ bi-ta’rîfi hukûki (fi şerefi)’l-Mustafâ* thk. Ahmed b. Muhammed b. Muhammed b. eş-Şemne (Beyrut: Dâru’l-Fikr, 1988), 1/113; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 5/170.

¹²⁴ İbn Sa’d *et-Tabakât*, 5/277; Zehebî, *Târihu’l-İslâm*, 2/130; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 7/343.

¹²⁵ İbn Hişâm, *Sîret-i İbn Hişâm*, 2/576; Taberî, *Târihu’t-Taberî*, 3/137; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 7/251.

istemedi. Bunun üzerine Hz. Ebû Bekir Alâ b. Hadramî'yi Bahreyn'e vali olarak atadı. Daha sonra Hz. Ebû Bekir ona bir mektup yazarak uğradığı çevredeki Müslümanları yanına alarak irtidad edenlere karşı savaşmasını emretti. Alâ da beraberindekilerle beraber Cüvâsâ Kalesi'ne ulaşarak karargah kurdu ve mürtedlerle savaştı. Onları mağlup ettikten sonra el-Katîf'e gitti. Burada toplanan Acemlere karşı savaştı ve onları da mağlup etti. Acemlerin Bahreyn'in büyük bir köyü olan ez-Zâre'ye gelerek irtidad eden gruba katılmaları üzerine Alâ da buraya giderek karargahını kurdu. Hz. Ebû Bekir'in vefatına kadar onlarla savaşarak onları kuşatma altında tuttu. Hz. Ömer'in hilafete geçmesiyle irtidad eden halk barış yapmak istedi. Bunun üzerine Alâ onlarla bir barış antlaşması yaptı. Daha sonra Alâ, Dârin halkının üzerine yürüdü ve kendisiyle savaşanları öldürürken geride kalan ailelerine karışmadı.¹²⁶

Hz. Ömer, Alâ b. Hadramî Bahreyn'de iken onu Basra'ya, Utbe b. Gazvân'ın (ö. 17/638) yanına göndererek onun vazifesini üstlenmesini emretti. Alâ, bir heyetle yola çıktı ancak Basra'ya varmadan hayatını kaybetti (21/642).¹²⁷

1.1.2.3. Ebân b. Saîd (r.a) (ö. 13/634)

Babası Saîd b. el-Âs b. Ümeyye b. Abdüşems b. Abdümenâf, annesi Hind bint el-Muğîre b. Abdullah b. Ömer b. Mahzûm'dur.¹²⁸ Soyu Abdümenâf'ta Hz. Peygamber'in soyu ile birleşir. Okuma yazma bilgisinin yaygın olmadığı İslâm öncesi dönemde bu beceriye sahip nadir kişilerden olan Ebân,¹²⁹ Hz. Peygamber'in katipliğini de yaptı.¹³⁰ Hudeybiye Antlaşması'ndan (6/628) sonra Medine'ye giderek İslâmiyet'i kabul edip, Hz. Peygamber'in ashabına dahil oldu ve Hayber'in fethinde (7/628-629) hazır bulundu.¹³¹

Hz. Peygamber h. 9. yılında, Bahreyn valisi Âlâ b. Hadramî'yi görevden alarak yerine Ebân b. Saîd'i atadı. Ebân, bölgede İslâm'ı yaymak, vergi toplamak ve siyâsî

¹²⁶ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 5/278-279; Ebû Amr Halife b. Hayyât b. Halife eş-Şeybânî el-Basrî Halife b. Hayyât, *Târihu Halife b. Hayyât*, thk. Ekrem Ziya el-Umeri (Şam, Beyrut: Daru'l Kalem ve Müessesetü'r-Risale, 1977), 116; Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân*, 90-91; İbn Hibbân, *es-Siretü'n-nebeviyye ve ahabâru'l-hulefâ*, 2/442-443; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, 2/222-225; Zehebî, *Târihu'l-İslâm*, 2/47.

¹²⁷ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 5/279-280; Halife b. Hayyât, *Târihu Halife b. Hayyât*, 127; İbnü'l Cevzî, *el-Muntazam*, 4/242; Zehebî, *Târihu'l-İslâm*, 2/130.

¹²⁸ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 5/8; İbnü'l-Esir, *Üsdü'l-gâbe*, 5/148; İbn Hacer, *el-İsâbe*, 1/168.

¹²⁹ Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân*, 453.

¹³⁰ Taberî, *Târihu't-Taberî*, 3/173; İbn Asâkir, *Târihu medîneti Dimaşk*, 4/324.

¹³¹ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 5/10; İbn Hacer, *el-İsâbe*, 1/169.

ilişkileri yönetmekle görevlendirildi. Hz. Peygamber'in emri doğrultusunda Müslümanlardan öşür, İslâm davetini kabul etmeyen Mecûsi, Yahudi ve Hristiyanlardan cizye aldı. Hz. Peygamber'in emriyle Mecûsîlerin kestiklerinin yenmesini ve onların kadınlarıyla evlenilmesini de yasakladı.¹³²

İrtidad hareketleri başlayınca, Ebân b. Saîd, şehri terk etmek istedi. Abdülkaysoğulları ona kendilerinin irtidad etmediğini, onu koruyacaklarını, İslâm'da sebat edeceklerini ve onunla beraber savaşıacaklarını söyleseler de Ebân kararından vazgeçmedi. Cârûd, kendisinin gitmesi üzerine Hz. Ebû Bekir tarafından ayıplanıp tekrardan geri gönderileceğini söylese de Ebân, hiçbir şekilde geri dönmeyeceğini ve Hz. Peygamber dışında kimseye valilik yapmayacağını belirtti. Yine de halk onun gitmesine izin vermedi. Ebân da yanında birikmiş malların olduğunu, bunu beytûlmala teslim etmesi gerektiğini söyleyerek Medine'ye doğru yola çıktı. Ebân Medine'ye gelip de Hz. Ebû Bekir'in huzuruna çıkınca Hz. Ebû Bekir onu ayıpladı ve İslâm'da sebat eden halkın yanında kalmasının daha uygun olacağını söyledi. Ancak Ebân geri dönmeyeceğini ve Hz. Peygamber dışında birinin valiliğini yapmak istemediğini belirterek görevinden affını istedi. Ebân'ın Medine'ye döndüğünü haber alan Hz. Ömer, Ebân'a kendisine verilen görevi nasıl olur da halifenin izni olmadan bıraktığını söyleyerek kızdı. Ebân da Hz. Ebû Bekir'e söylediklerini Hz. Ömer'e söyledi. Onun yerine Bahreyn'e kimin gönderileceği hususunda Hz. Ebû Bekir ashopla istişare ettiğinde Hz. Ömer, tekrar Ebân'ın gönderilmesi gerektiğini söyledi. Ancak Hz. Ebû Bekir, Hz. Peygamber dışında birinin valisi olmak istemeyen kimseyi zorlayamayacağını söyledi ve kimi kaynaklara göre Hz. Osman'ın önerisiyle,¹³³ kimi kaynaklara göre ise Bahreyn halkının isteğiyle¹³⁴ Alâ b. Hadramî'yi Bahreyn'e tekrar vali tayin etti.

1.1.2.4. Ziyâd b. Lebîd (r.a) (ö. 41/661)

Medineli Müslümanlardan olan Ziyâd b. Lebîd, Hazrec kabilesine mensuptur. İkinci Akabe Biatı'nda İslâmiyet'e girmiştir. Müslüman olduktan sonra Mekke'ye

¹³² İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 5/10; Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân*, 88; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 2/54; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 9/605.

¹³³ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 5/12; İbn Asâkir, *Târîhu medîneti Dımaşk*, 6/136.

¹³⁴ Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân*, 88; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 1/348.

yerleşmiş ve Medine'ye hicret edinceye kadar orada kalmıştır. Medine hicretine katılan Ziyâd, bu sebeple hem muhacir hem de ensar olarak kabul edilir.¹³⁵

Birçok kaynak Ziyâd b. Lebîd'in Hz. Peygamber tarafından Hadramût (Hadramevt)¹³⁶ bölgesine tayin edildiğini aktarırken,¹³⁷ tespit edebildiğimiz kadarıyla Ziyâd b. Lebîd'in Bahreyn'de görev aldığı sadece Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân b. Ahmed el-Büstî'nin (ö. 354/965) *Târihu's-sikât* ve *es-Sîretü'n-nebeviyye ve ahhârü'l-hulefâ* adlı eserlerinde yer almaktadır. İbn Hibbân'ın aktardığına göre Ziyâd b. Lebîd, Hz. Peygamber'in Bahreyn'de zekât memuru olarak görevlendirdiği bir isimdir.¹³⁸ Fakat İbn Hibbân, Ziyâd b. Lebîd'in hangi tarihte zekât memuru olarak Bahreyn'e atandığını aktarmaz. Ancak Hz. Peygamber tarafından bizzat görevlendirilmesi ve zekât mallarının tahsisi için gönderilmesi -nitekim zekât ancak Müslümanlardan alınır ve Bahreyn de h. 8. yılda İslâm egemenliği altına girmiştir-, onun Bahreyn'e zekât memuru olarak atandığı dönemin h. 8-10 yılları arasındaki bir tarih aralığında olduğuna delalet etmektedir.

¹³⁵ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 3/553; İbnü'l Cevzî, *el-Muntazam*, 4/185; İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-gâbe*, 2/339; Safedî, *el-Vâfi*, 15/6.

¹³⁶ Arap Yarımadası'nın güneydoğusunda yer alan ve günümüzde Yemen'in Hadramut ili sınırları içinde bulunan tarihi bölge. Detaylı bilgi için bk: Hüseyin Algül, "Hadramut", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 15/65-68.

¹³⁷ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 3/553; İbn Hibbân, *Târihu's-sikât* (Hindistan: Dâiretü'l-Maârifî'l-Osmaniyye, 1973), 2/180; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 2/165; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 9/428; İbn Hacer, *el-İsâbe*, 2/484.

¹³⁸ İbn Hibbân, *es-Sikât*, 1973, 2/123; İbn Hibbân, *es-Sîretü'n-nebeviyye ve ahhârü'l-hulefâ*, 1996, 1/392.

İKİNCİ BÖLÜM

HULEFÂ-Yİ RÂŞİDÎN DÖNEMİNDE BAHREYN (632-661)

2.1. HZ. EBÛ BEKİR (R.A.) DÖNEMİNDE BAHREYN (632-634)

Hiz. Peygamber'in vefatıyla beraber birçok bölgede baş gösteren irtidad hareketleri Bahreyn'de de cereyan etti. Bahreyn'de Benî Abdülkays kabilesi İslâm'da kalmaya devam ederken Benî Bekir b. Vâil ve Benî Rebî'a kabilesi irtidad etti. Benî Abdülkays'ın Müslüman olarak kalmasında Cârûd'un kabilesiyle konuşup onları teskin etmesinin önemli bir rolü olmuştur.¹³⁹ İrtidad zamanında Bahreyn valisi Ebân b. Saîd idi. Ebân, irtidad olaylarından dolayı şehri terk ederek Medine'ye dönmüştü. Bunun üzerine Hz. Ebû Bekir, Alâ b. Hadramî'yi ikinci bir kez Bahreyn valisi olarak görevlendirdi.¹⁴⁰ İrtidad edenler, Benî Kays kabilesine mensup ve gerçek adı Şureyh b. Dubey'a (ö. ??)¹⁴¹ olan Hutâm'ın etrafında toplandı. Hutâm, Benî Abdülkays kabilesinin üzerine asker göndererek dinden dönmelerini istedi ancak Benî Abdülkays dinden dönmeyeceğini bildirip Cuvâsâ köyünde bulunan kaleye sığındı.¹⁴² Kuşatma altında tutulan kalede halk, zorluk çekmeye başladı. Bunun üzerine Alâ b. Hadramî'ye haber ulaştırıldı. Alâ'nın etrafında birleşen diğer kabilelerle beraber Benî Abdülkays'ın bulunduğu hisara doğru yola koyuldular.¹⁴³ Bahreyn'e ulaştıklarında çoğu mürted tekrardan Müslüman oldu ve tüm Müslümanlar Alâ'nın etrafında toplandı. Mürtedler de Hutâm'ın yanında toplandı. el-Hutâm Hecer şehrinde bulunuyordu. Kalesi veya suru olmadığı için el-Hutâm şehrin etrafına hendekler kazdırdı. Alâ şehri kuşatma altına aldı ve mürtedlerle günlerce savaştı.¹⁴⁴

Bir gün şehirden garip sesler işitilince seslerin sebebini öğrenmek için şehre bir casus gönderildi. Şehirdeki seslerin sebebini sarhoş olan mürtedlerden geldiği anlaşıldı. Bu haber Alâ'ya ulaşınca Alâ saldırı emri verdi. Askerler hendeği geçerek

¹³⁹ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 3/301,303; Fârûk Ömer, *Târîhu'l-halîci'l-'Arabî fi'l-'uşuri'l-İslâmiyyeti'l-vüşâ* (Kahire: Daru's-Şurûk, 2000), 36-37.

¹⁴⁰ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 5/12; Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân*, 88; İbn Asâkir, *Târîhu medîneti Dimaşk*, 6/136; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 1/348.

¹⁴¹ Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân*, 90; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 1/349.

¹⁴² Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 3/304; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 9/476; İbn Hacer, *el-İsâbe*, 5/261.

¹⁴³ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 3/304; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 9/477.

¹⁴⁴ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 3/308; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 9/476-479.

şehre girdiler ve mürtedlerle savaşmaya başladılar. Mürtedler sarhoş olduğundan pek bir mukavemet gösteremediler ve liderleri el-Hutâm ile beraber hepsi öldürüldü.¹⁴⁵

Bir diğer rivayete göre el-Hutâm'ın, beraberindekilerle iltihak ettikleri Benî Rebî'a kabilesi, Müslümanların sığındığı Cuvâsâ kalesini kuşatma altına almışlardı. Bunu haber alan Alâ da beraberinde bulunan Müslümanlarla beraber hisarın yanına geldi. Hisarın yanında mürtedlere ve onlara destek veren Mecûsilere karşı savaştı. Benî Rebî'a'nın başında İbnü'n-Nu'mân b. el-Münzir (ö. ?/?) bulunuyordu. Savaş devam ederken Alâ ve beraberindekiler de kaleye sığınmak zorunda kaldılar ve diğer Müslümanlarla beraber muhasara altında tutuldular. Ancak muhasara günlerinden bir gün Alâ ve askerleri ansızın bir gece baskını yaparak mürtedleri mağlup ettiler ve mürtedlerin başı el-Hutâm'ı öldürdüler.¹⁴⁶ en-Nu'mân b. el-Münzir'in, el-Hutâm ile yapılan savaşta öldürüldüğü rivayet edilse de onun Rebî'a oğullarının yanına sığındıktan sonra Alâ ile girdikleri savaşta veya Müseylime'ye katılıp da onunla beraber öldürüldüğüne dair rivayetler de mevcuttur.¹⁴⁷

Bahreyn'in tamamı hâkimiyet altına alınınca Alâ, kaçan mürtedlerin peşine düştü. Daha öncesinde Müslümanların sığındığı Evdar Hisarı'nda kalan Mürtedler, deniz kenarında bulunan gemilerden birine binip diğer gemileri yaktılar. Rivayetlere göre Alâ buraya ulaşip da tüm gemilerin yakıldığını görünce Allah'a dua edip askerleriyle beraber atları üstünde sanki karada ilerliyormuş gibi denizde ilerleyerek mürtedlere yetişmiş ve onları etkisiz hale getirmiştir.¹⁴⁸ Bazı kaynaklarda, Müseylimetülkezzâb'ın bir süre Hecer'de takipçileriyle birlikte yaşadığı aktarılmaktadır.¹⁴⁹ Ancak burasının Bahreyn şehri Hecer olup olmadığı hakkında kaynaklarda net bir bilgi yer almamaktadır.

¹⁴⁵ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 3/308-309; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 9/478-479.

¹⁴⁶ Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân*, 90.

¹⁴⁷ Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân*, 91.

¹⁴⁸ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 3/311; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 2/224; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 9/53.

¹⁴⁹ Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân*, 104.

2.1.1. Hz. Ebû Bekir Dönemi Müslüman-Sâsânî İlişkileri

Hz. Ebû Bekir'in hilafeti döneminde Sâsânîler ile ilişkiler savaş zemininde olmuştur. Müslümanlar ile Sâsânîler arasındaki savaş Hz. Ebû Bekir'in halifeliği devrinde h.12 veya h.13 (632/633) yıllarında başlamıştır.¹⁵⁰

Bu dönemde Hz. Ebû Bekir Sâsânîlere karşı mücadele edecek kişileri topladı. Bu anlamda bir komutan olarak Müsennâ b. Hârise ismi öne çıktı. Sonraları Sâsânîlere karşı verdiği mücadele ile tanınacak olan Müsennâ b. Hârise, Benî Şeybân kabilesine mensup olup Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer dönemlerinde Sâsânî İmparatorluğu'na karşı mücadele eden komutanlardan biriydi.¹⁵¹ Irak topraklarından Sevâd'a düzenlediği akınlarla bilinen Müsennâ, Hz. Ebû Bekir'in halifeliği döneminde de bu faaliyetlerine devam etmiştir.¹⁵² Müsennâ, Hz. Ebû Bekir'in yanına giderek ondan, kendisini kavminin başına emir olarak tayin etmesini ve Farslılara karşı savaşmayı talep etti.¹⁵³ Bunun üzerine Hz. Ebû Bekir, Hâlid b. Velîd'e Irak'a yönelmesini emretti ve Müsennâ b. Hârise'yi de onun emrine tabi kıldı.¹⁵⁴ Böylelikle Hz. Ebû Bekir döneminde Sâsânîlerin hâkimiyeti altında bulunan Irak bölgesine karşı seferler başlamış oldu.

Sâsânîlere karşı verdiği mücadele ile ön plana çıkan Müsennâ b. Hârise aynı zamanda Ridde olaylarında Bahreyn'de de görev almıştır.¹⁵⁵ Bu sebeple Müsennâ b. Hârise, Basra Körfezi ve Bahreyn çevresindeki bölgelerde hem kabile isyanlarını bastırmada hem de Sâsânîlerle savaşta ön saflarda yer almıştır.

2.1.2. Hz. Ebû Bekir'in Bahreyn'e Atadığı Âmiller

Hz. Ebû Bekir başa geldiğinde Bahreyn'de Ebân b. Saîd vali olarak görev yapmaktaydı. Ancak kendi isteği üzerine Ebân görevinden azledilerek yerine Alâ b. Hadramî getirilmiştir.¹⁵⁶ Bu dönemde Enes b. Mâlik (ö. 93/711-12) de Hz. Ebû Bekir

¹⁵⁰ Sivrioğlu, "İlk İslâm Fetihleri ve Sâsânî Devleti'nin Çöküşü", 400.

¹⁵¹ İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-gâbe*, 3/30,55; İbn Hacer, *el-İşâbe*, 5/569.

¹⁵² İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 1/577; İbn Hacer, *el-İşâbe*, 5/569.

¹⁵³ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 3/344; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 2/234-235.

¹⁵⁴ Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân*, 238; İbn Asâkir, *Târîhu medîneti Dimaşk*, 2/74; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 2/234.

¹⁵⁵ Vâkidî, *Kitâbü'r-Ridde*, 149-150.

¹⁵⁶ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 5/12; Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 4/304.

tarafından yaşı küçük olmasına rağmen Bahreyn'e zekât memuru olarak atanmıştır.¹⁵⁷ Hz. Ebû Bekir'in vefatı üzerine Bahreyn'den topladığı mallarla Medine'ye dönmüş ve Hz. Ömer'e biat etmesinin akabinde bu malları teslim etmiştir.¹⁵⁸

2.2. HZ. ÖMER (R.A.) DÖNEMİNDE BAHREYN (634-644)

Hiddeti, cesareti, kanaatkarlığı ve adaletiyle ön plana çıkan Hz. Ömer, Hz. Ebû Bekir'in vasiyetiyle ve halkın da kabulüyle başa gelmiştir.¹⁵⁹ Onun döneminde birçok divan kurulmuş ve İslâm devleti kurumsallaşmaya başlamıştır.¹⁶⁰ Hz. Ömer hilafete geçtiğinde, o esnada Bahreyn valisi olarak görev yapmakta olan Alâ b. Hadramî'yi görevden alıp Bahreyn'e Kudâme b. Maz'ûn'u (ö. 36/656) atadı. Ancak Hz. Ömer, Kudâme'nin şarap içtiği haberini alınca onu görevinden azledip yerine tekrardan Alâ b. Hadramî'yi getirdi.¹⁶¹ Alâ b. Hadramî, Sâsânî İmparatorluğu'na karşı yürütülen mücadelede Bahreyn halkını seferber etmek amacıyla çağrıda bulundu ve halkın yoğun desteğini aldı. Hz. Ömer'den gerekli izni almadan Bahreyn'den deniz yoluyla Sâsânî topraklarına düzenlediği seferde, Tavus'ta gerçekleşen çetin bir muharebede zafere ulaştı. Ancak, Basra'ya doğru ilerlerken Farslılar tarafından gemilerinin yakılması üzerine karadan ilerlemek zorunda bırakılan Alâ'nın ordusu, Farslılar tarafından kuşatıldı. Bu durum üzerine Hz. Ömer tarafından görevlendirilen Utbe b. Gazvân komutasındaki İslâm ordusu, Tavus'ta Farslıları yenilgiye uğratarak Alâ'nın ordusunu kurtardı. Bu olaydan sonra Hz. Ömer, Alâ'yı görevinden azledip onu Sa'd b. Ebû Vakkâs'ın (ö. 55/675) emri altına verdi.¹⁶²

2.2.1. Hz. Ömer Dönemi Müslüman - Sâsânî İlişkileri

Hz. Ömer dönemi, Sâsânîler ile diplomatik ilişkilerin neredeyse hiç olmadığı, Müslümanlar ile Sâsânîler arasında büyük savaşların vuku bulduğu bir dönem

¹⁵⁷ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 5/331; İbn Asâkir, *Târîhu medîneti Dimaşk*, 9/369; İbn Hacer, *el-İşâbe*, 1/278.

¹⁵⁸ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 5/331-332; İbn Asâkir, *Târîhu medîneti Dimaşk*, 9/370.

¹⁵⁹ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 3/428-431; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 2/266-267.

¹⁶⁰ Ömer Sabuncu, "Hz. Ömer Dönemi Kurumsallaşma Faaliyetleri", *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 39 (2018), 136.

¹⁶¹ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 4/79; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 10/54.

¹⁶² Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 4/79-81; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 2/361-362; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 10/54-55.

olmuştur. Hz. Ebû Bekir'in vefatının ardından Hz. Ömer'in ilk icraatlarından biri, Sâsânîlere karşı bir ordu hazırlamak olmuştur. Ancak Sâsânîler, Araplar üzerinde otoriter ve yenilmesi imkansız bir imparatorluk imajına sahipti. Bu sebeple orduya asker bulmak çok zor olmuştur.¹⁶³ Buna rağmen Hz. Ömer döneminde, özellikle “fethü'l-fütûh” olarak adlandırılan Nihâvend Savaşı gibi savaşlar sonucunda Sâsânîlerin egemenliğine son verilmiştir.¹⁶⁴ Sâsânî İmparatorluğu'nun çöküşüyle birlikte, hanedanın son temsilcileri olan Sâsânî prensleri, İslâm'ın yükselişi karşısında siyasî hâkimiyetlerini koruma çabalarına rağmen başarılı olamayarak, coğrafi ve siyasî anlamda güvenli bir sığınak arayışı içerisinde Çin'e sığınmak zorunda kalmışlardır.¹⁶⁵

Sâsânîlere karşı gerçekleştirilen bazı savaşlarda Bahreyn, bir üs olarak kullanılmış ve bu savaşlarda Müslümanlar tarafında yerli halktan kimseler de yer almıştır.¹⁶⁶

2.2.2. Hz. Ömer'in Bahreyn'e Atadığı Âmiller

Hz. Ömer'in, Hz. Ebû Bekir'den devraldığı halifeliği esnasında Bahreyn'de Alâ b. Hadramî bulunmaktaydı. Alâ b. Hadramî, Hz. Ömer'den habersiz Sâsânîlere saldırı düzenlemesi üzerine görevinden azledilmiş ve yerine Kudâme b. Maz'un atanmıştır.¹⁶⁷ Bazı kaynaklar, Kudâme b. Maz'un'un Bahreyn valiliğine atanmasından önce, Hz. Ömer döneminde Ayyâş b. Ebû Sevr (ö. ??) adlı sahâbînin de bu görevi üstlendiğini belirtmektedir.¹⁶⁸ Ne var ki bu kaynaklar, Ayyâş b. Ebû Sevr'in hayatı ve valilik dönemindeki faaliyetleri hakkında detaylı bilgi vermemektedir. Şimdi bu kısımda, Hz. Ömer'in Bahreyn'e atadığı amilleri zikredeceğiz:

¹⁶³ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 2/273; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 1/179.

¹⁶⁴ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 4/135-136; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 2/399.

¹⁶⁵ Sivrioğlu, “İlk İslâm Fetihleri ve Sâsânî Devleti'nin Çöküşü”, 412-413.

¹⁶⁶ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 4/79-81; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 2/361-362; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 10/54-55.

¹⁶⁷ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 2/361; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 10/54-55.

¹⁶⁸ Halîfe b. Hayyât, *Târîhu Halîfe b. Hayyât*, 154; Ebû Ömer Cemâlüddîn Yûsuf b. Abdillâh b. Muhammed Abdülber en-Nemerî, *el-İstî'âb fî ma'rifeti'l-ashâb*, thk. Abdullah b. Abdulmuhsin el-Türkî (Mısır: Merkezi Hecer Lilbuhûsi ve'd-Dirâsâtü'l-Arabiyye ve'l-İslâmiyye, 2019), 5/493; İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-gâbe*, 4/308; İbn Hacer, *el-İsâbe*, 4/623.

2.2.2.1. Kudâme b. Maz'ûn (r.a.) (ö. 36/656)

Hiz. Peygamber'in ashâbından olan Kudâme b. Maz'ûn b. Habîb b. Vehb b. Huzâfe b. Cumâh el-Kureşî, Hiz. Hafsa (ö. 45/665 [?]) ve Abdullah b. Ömer'in (ö. 73/693) dayısıdır. Aynı zamanda Hiz. Ömer'in kız kardeşi Safiyye (ö. ??) ile evliliğinden dolayı Hiz. Ömer'in de kayınbiraderidir. İkinci Habeşistan hicretinde (m. 616) ve Medine hicretlerinde (m. 622) bulunan Kudâme, Hiz. Peygamber ile beraber başta Bedir (2/624), Uhud (3/625) ve Hendek (5/627) olmak üzere bütün savaflara iştirak etmiştir.¹⁶⁹

Kudâme, Alâ b. Hadramî'nin yerine vergileri toplamak ve hadiseleri idare etmek; Ebû Hüreyre ise namaz kıldırma ve kadılık vazifesiyle Bahreyn'e atandı.¹⁷⁰ Kudâme, Bahreyn'de içki içtiğine dair bir iddia üzerine Hiz. Ömer'e şikayet edildi.¹⁷¹ Ebû Hüreyre, Kudâme'nin eşi Hind bint Velîd (ö. ??) ve o esnada Benî Abdülkays'ın lideri Cârûd'un şehadetiyle de Kudâme görevinden azledildi ve Hiz. Ömer'in emriyle had cezası olarak 80 kırbaç vuruldu.¹⁷²

2.2.2.2. Abdurrahmân b. Sahr ed-Devsî (r.a.) (ö. 58/678)

Hiz. Ömer döneminde Bahreyn'de görev alan bir diğcr sahâbî de Hiz. Peygamber'in önde gelen sahâbîlerinden olup fazla hadis rivayet etmesiyle öne çıkan ve Ebû Hüreyre künyesiyle anılan, Abdurrahmân b. Sahr ed-Devsî'dir.¹⁷³ Hayber'in fethi esnasında Devs kabilesi ile birlikte Hiz. Peygamber'in yanına gelerek Müslüman olmuştur.¹⁷⁴

Ebû Hüreyre, sadece hadis rivayet etmekle kalmamış idari görevlerde de yer almış, Mervân'ın Medine valiliği sırasında şehir dışında olduğı bir dönemde vekaleten

¹⁶⁹ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 3/372; İbn Abdilber, *ed-Dürer*, 1277; İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-gâbe*, 4/375-376; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 2/299; İbn Hacer, *el-İsâbe*, 5/322-323.

¹⁷⁰ Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân*, 88-89; İbn Abdilber, *ed-Dürer*, 1277.

¹⁷¹ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 8/121; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 2/299; İbn Hacer, *el-İsâbe*, 5/323.

¹⁷² Belâzürî, *Ensâbü'l-eşraf*, 10/259; Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn b. Alî el-Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, thk. Doktor Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî (Kahire: Merkezu Hecer Lilbuhûsi ve'd-Dirâsâtü'l-Arabiyye ve'l-İslâmiyye, 2011), 17/481; İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-gâbe*, 5/376.

¹⁷³ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 2/313; Halîfe b. Hayyât, *Târîhu Halîfe b. Hayyât*, 154; Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 4/112; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 10/98.

¹⁷⁴ İbn Asâkir, *Târîhu medîneti Dımaşk*, 67/303; İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-gâbe*, 6/314; Safedî, *el-Vâfi*, 18/91.

valilik görevini üstlenmişti.¹⁷⁵ Ebû Hüreyre bu esnada cemaat namazlarını kıldırды, hukuki ihtilafları çözüme kavuşturdu ve hatta bazı durumlarda cezai yaptırımlar uygulamak gibi yetkileri kullandı.¹⁷⁶ Kudâme b. Maz'ûn azledildikten sonra Ebû Hüreyre'ye, Kudâme'nin görevleri de tevdi edildi. Ancak ileriki zamanlarda Hz. Ömer Ebû Hüreyre'nin mallarının yarısına el koydu ve onu görevinden azletti. Hz. Ömer daha sonra onu tekrar Bahreyn'e göndermek istediye de o bunu kabul etmedi.¹⁷⁷

Vali olarak Bahreyn'de bulunan Ebû Hüreyre, oradan 500 bin dinar toplayıp Hz. Ömer'e getirmiştir.¹⁷⁸

2.2.2.3. Osman b. Ebü'l-Âs (r.a.) (ö. 51/671)

Tâif'teki Sakîf kabilesine mensup olan Osman b. Ebü'l-Âs b. Bişr, Medine'ye gelen (9/631) Benî Sakîf heyetinin içinde bulundu ve onlarla beraber İslâm dinini kabul etti.¹⁷⁹ Heyet, kendi topraklarına dönüş kararını takiben, Hz. Peygamber'den kendileri için bir yönetici tayin etmeleri talebinde bulundu. Hz. Peygamber de heyet üyelerinin en genci olmasına rağmen Osman b. Ebü'l-Âs'ı bu göreve atadı. Bu tercihin temel nedeni, Osman'da İslâm dinine karşı derin bir bağlılık ve coşku gözlemlenmiş olmasıdır.¹⁸⁰ Hz. Peygamber tarafından kendisine verilen görevini, Hz. Ebû Bekir döneminde de devam ettiren Osman, Ridde hareketleri esnasında, Tâif halkının bu faaliyetlere katılmasını engelleyerek onları itaat altında tuttu.¹⁸¹ Hz. Ömer, Bahreyn'e vali olarak birini tayin etmek istediğinde ona, o esnada Tâif valisi olarak görev alan Osman b. Ebü'l-Âs tavsiye edildi.¹⁸² Bu tavsiye üzerine Hz. Ömer de onu Bahreyn'e

¹⁷⁵ Belâzürî, *Ensâbü'l-eşraf*, 2/52.

¹⁷⁶ Ebû Bekir Muhammed b. Halef b. Hayyân Vekî', *Ahbârü'l-kudât* (Beyrut: el-Mektebetü't-Ticâriyyeti'l-Kübrâ, 1937), 1/111-112.

¹⁷⁷ Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân*, 89; İbn Asâkir, *Târihu medîneti Dimaşk*, 67/371.

¹⁷⁸ Ya'kûb b. İbrâhîm b. Habîb b. Sa'd el-Kûfî Ebû Yûsuf, *Kitâbü'l-Harâc*, thk. Taha Abdurrauf Sa'd - Sa'd Hasan Muhammed (Kâhire: el-Mektebetü'l-Ezheriyye li't-Türâs, ts.), 56; Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân*, 435-436; Ebû Muhammed (Ebü'l-Abbâs) Takıyyüddîn Ahmed b. Alî b. Abdilkâdir b. Muhammed Makrîzî, *el-Hitâtü'l-Makrîziyye* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1998), 1/173.

¹⁷⁹ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 8/68; İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-gâbe*, 3/573; İbn Hacer, *el-İşâbe*, 4/374.

¹⁸⁰ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 8/68-69; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 2/151; Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehabî et-Türkmânî el-Fârikî ed-Dimaşkî Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ* (Kahire: Dâru'l-Hadîs, 2006), 2/179.

¹⁸¹ İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-gâbe*, 3/574; Safedî, *el-Vâfi*, 20/24.

¹⁸² İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 8/69-70.

vali olarak tayin etti (15/636).¹⁸³ Bahreyn valiliği esnasında birçok sefere iştirak ederek Şîraz, Berkâvân adası ve Tevvec'i fethetti.¹⁸⁴ Bahreyn valiliği görevini tamamlayan Osman b. Ebü'l-Âs, daha sonra Basra'ya yerleşmiş ve bu bölgedeki faaliyetleri sonucunda adı, "Osman Körfezi" olarak anılan coğrafi birime verilmiştir.¹⁸⁵ Bu durum, Osman b. Ebü'l-Âs'ın bölgedeki önemli etkilerini ve mirasını göstermektedir.

2.3. HZ. OSMAN (R.A.) DÖNEMİNDE BAHREYN (644-656)

Hiz. Osman döneminde İslâm Devleti hızla genişlemiş, birçok yeni bölge İslâm topraklarına katılmıştır.¹⁸⁶ Bu dönemde Bahreyn üzerinden hem kara hem de deniz yoluyla İran üzerine seferler düzenlenmiştir.¹⁸⁷ İbâziyye¹⁸⁸ mezhebinin önde gelen tarihçilerinden Ebü'l-Fazl Ebü'l-Kâsım Muhammed b. İbrâhîm el-Berrâdî ed-Demmerî'nin (ö. 9/15. yüzyılın başları) naklettiğine göre, Hiz. Peygamber döneminde Bahreyn bölgesinden toplanan zekât ve vergiler, Hiz. Osman döneminde de kesintisiz olarak devam etmiştir. Ancak Berrâdî, Hiz. Osman'ın bu gelirden önemli bir kısmını (100.000 dirhem) Mervân b. Hakem'in kardeşi Hâris b. Hakem'e aktardığını nakletmektedir.¹⁸⁹ Bu dönemde gerçekleşen bir diğer önemli olay da Kur'ân-ı Kerîm'in istinsah edilmesi (çoğaltılması) olayıdır. Rivayetlere göre Hiz. Osman bu nüshalardan birini Bahreyn'e gönderirken diğerlerini Mekke, Şam, Basra, Kûfe, Mısır, Yemen ve Cezîre'ye göndermiştir.¹⁹⁰ Yine bu dönemde aşağıda aktaracağımız olay idarecilerin Bahreyn ve halkı hakkındaki tutumuna dair bilgi vermektedir:

¹⁸³ Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân*, 89; Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 3/597; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 2/319; İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-gâbe*, 2/497; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 2/85,522; İbn Hacer, *el-İsâbe*, 4/374.

¹⁸⁴ Asri Çubukcu, "Osmân b. Ebü'l-Âs", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 33/464.

¹⁸⁵ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 8/69-70; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 8/106; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 1/435.

¹⁸⁶ Adnan Adıgüzel, "Hz. Osman Döneminde (24-35/644-656) Fetihler", *Şarkiyat* 11/3 (2019), 1192.

¹⁸⁷ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 4/266; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 2/473.

¹⁸⁸ Kurucusu Abdullah b. İbâz'a nisbetle anılan İbâziyye, Hâricî fırkalarının en mutedili ve günümüze ulaşan tek koludur. Detaylı bilgi için bk.: Ethem Ruhi Fıglalı, "İbâziyye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 19/256-261.

¹⁸⁹ Ebü'l-Fazl Ebü'l-Kâsım Muhammed b. İbrâhîm el-Berrâdî ed-Demmerî Berrâdî, *el-Cevâhirü'l-müntekât fî itmâmî mâ ehalle bihi kitâbü't-tabağât*, thk. Ahmed b. Suûd es-Siyâbî (Londra: Dâru'l-Hikme, 2014), 69.

¹⁹⁰ Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Ebî Ya'kûb İshâk b. Ca'fer b. Vehb b. Vâzıl Ya'kûbî, *Târîhu'l-Ya'kûbî* (Beyrut: Dâru Sâdır, 1995), 2/170; Ebû Bekr Abdullah b. Ebî Dâvûd Süleymân b. Eş'as es-Sicistânî İbn Ebî Dâvûd, *Kitâbü'l-Mesâhif*, thk. Muhammed Abduh (Kahire: el-Fârûku'l-Hadîse, 2002), 133.

Hız. Osman'ın halifeliği sırasında Kûfe'de düzensizlikler yaşandı ve bir grup taşkınlık çıkardı. Bunu haber alan Hız. Osman da Kûfe valisi Saîd b. Âs'a (ö. 59/679) olay çıkaran kimseleri Muâviye b. Ebû Süfyân'ın (ö. 60/680) yanına göndermesini salık verdi. Bu grup Hız. Muâviye'nin yanına gidince Hız. Muâviye onları iyi ağırladı, onlara nasihatte bulunup Kureyş sayesinde İslâmiyet'le şereflendiklerini söyledi. Buna karşın Bahreynli hatiplerden Sa'sa'a b. Sühân (ö. ?/?), Kureyş'in İslâmiyet'ten önce güçlü ve kalabalık olmadığını söyleyip Kureyş'i küçümsedi. Bunun üzerine Hız. Muâviye onlara çıkışarak Kureyş'i methetti ve Sa'sa'a'nın ülkesi olan Bahreyn'i en şerli yer olmakla niteleyip, önemli kimselerin orayı tercih etmeyeceğini ve oranın İslâmiyet'ten önce Fârisîlerin boyunduruğu altında olduğunu söyleyerek yerdı. Ardından onlara istedikleri yere gitmekte özgür olduklarını ve kendilerinin kimseye ne zarar ne de fayda verecek kudrette olmadıklarını söyledi. Hız. Muâviye Hız. Osman'a da mektup yazarak durumu anlattı ve onların uğraşlarının fitne olduğunu belirtti. Sonrasında bu grup Şam'ı terk edip Cezîre'ye doğru giderken Humus'ta Abdurrahmân b. Hâlid b. Velîd tarafından çağrıldı. Abdurrahmân onlara sert davrandı ve zorluk çıkardı. Ancak onlar Abdurrahmân'dan çekinip ona karşı yanlış bir eylem veya tutumda bulunmadılar. Abdurrahmân bir süre sonra onlardan birini Hız. Osman'a gönderdi, Hız. Osman da onlara istedikleri yere gitmekte özgür olduklarını söyledi.¹⁹¹

Bahreyn'in Hız. Osman dönemindeki fitne hareketlerine olan katılımı, mevcut tarihi veriler ışığında kesin olarak tespit edilememekle birlikte, bölgenin coğrafi konumu ve fitne hareketlerine katılan Basra ile olan sosyal ve ticari ilişkileri göz önüne alındığında,¹⁹² Bahreynlilerin olaylara farklı düzeylerde de olsa katılmış olabileceği tezi ileri sürülebilir. Nitekim Bahreyn'den Basra'ya göç eden kabilelerden Abdülkays'a mensup Hukeym b. Cebele (ö. ?/?)¹⁹³ ve Temîm kabilesine mensup Hurkûs b. Züheyr'in¹⁹⁴ (ö. 38/658) fitne hareketlerine katıldığı bilinmektedir.

¹⁹¹ İbn Asâkir, *Târîhu medîneti Dimaşk*, 24/94-101; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 2/511-515.

¹⁹² el-'Ânî, *el-Bahreyn fî sadri'l-İslâm*, 118-119.

¹⁹³ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 4/306; Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 4/378.

¹⁹⁴ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 4/471.

2.3.1. Hz. Osman'ın Bahreyn'e Atadığı Âmiller

Hz. Osman, halifeliği döneminde Bahreyn dahil olmak üzere çeşitli bölgelere valiler atayarak İslâm Devleti'nin yönetim yapısını güçlendirmiştir. Ancak atama işlemlerinde selefi Hz. Ömer'den farklı bir yöntem izlemiş,¹⁹⁵ izlediği bu yöntem sebebiyle sonraki dönemde çokça eleştirilmiştir.¹⁹⁶ Bu dönemde Bahreyn, Hz. Osman'ın vali atadığı yerlerden biri olmuştur. Hz. Osman'ın Bahreyn'e atadığı amiller şunlardır:

2.3.1.1. Mervân b. Hakem (ö. 65/685)

Emevî Devleti'nde Mervânî ailesine mensup ilk halife Mervân b. el-Hakem b. Ebi'l-Âs Ümeyye b. Abdüşems b. Abdümenâf b. Kusay'dır.¹⁹⁷ Soyu Abdümenâf'ta Hz. Peygamber ile birleşir. Hz. Osman, babası Hakem b. Ebü'l-Âs ile birlikte Medine'ye dönen Mervân'ı kâtibi olarak görevlendirdi ve ona çeşitli hediyeler ve imkanlar sunarak cömertçe davrandı.¹⁹⁸ Hz. Osman tarafından hem akrabası olması hem de ona güven duyması nedeniyle çeşitli görevlere getirilen Mervân, Hz. Osman döneminde Bahreyn'de de vali olarak görev aldı.¹⁹⁹ Bir diğer rivayet ise Mervân'ın, Hz. Muâviye döneminde kısa bir süre Bahreyn valiliğine getirildiği yönündedir.²⁰⁰

Mervân b. Hakem'in Bahreyn valiliği süresi ve buradaki faaliyetleriyle ilgili tarihsel kaynaklarda kesin bir veri bulunmamaktadır. Ancak Mervân'ın, Medine'ye vali olarak atanması ve bu görevde toplamda dokuz yıl bulunması, onun, Bahreyn'de nispeten kısa bir süre görevlendirildiğini düşündürmektedir. Mervân'ın uzun süren Medine valiliği ile kıyaslandığında, Bahreyn valiliğinin siyasî kariyerindeki önemi sınırlı kalmıştır.

¹⁹⁵ Hz. Osman, Hz. Ömer'den farklı olarak yönetimde yakınlarına daha fazla yer vermiş, kendi kabilesinden bazı kimseleri vali olarak birçok bölgeye atamıştır. Detaylı bilgi için bk.: Hasan Keskin, *Hz. Osman'ın Devlet Politikası ve Valileri* (Elazığ: Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans, 2001), 42.

¹⁹⁶ Nurullah Fırat, "Hz. Osman'ın Hilafeti ve Yönetim Anlayışına Getirilen Eleştiriler", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 54 (2023), 363.

¹⁹⁷ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 7/39; İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-gâbe*, 5/139; İbn Hacer, *el-İsâbe*, 6/203.

¹⁹⁸ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 7/40; Halîfe b. Hayyât, *Târîhu Halîfe b. Hayyât*, 179; İbn Hacer, *el-İsâbe*, 6/203.

¹⁹⁹ Halîfe b. Hayyât, *Târîhu Halîfe b. Hayyât*, 180.

²⁰⁰ Belâzürî, *Ensâbü'l-eşrâf*, 6/257.

2.3.1.2. Abdullah b. Âmir b. Küreyz (ö. 59/679)

Hiz. Osman döneminde önemli bir yönetici ve komutan olarak görev yapan Abdullah b. Âmir'in nesebi şöyledir: Abdullah b. Âmir b. Küreyz b. Rebî'a b. Habîb b. Abdüşems b. Abdümenâf b. Kusay.²⁰¹ Soyu Abdümenâf'ta Hiz. Peygamber ile birleşir. Çocukluk dönemlerinde Hiz. Peygamber'in yanına getirilmiş ve hayır duasına mazhar olmuştur.²⁰² İbn Âmir'in, cömert, cesur, merhametli, kabilesi ve ailesi tarafından sevilen ve bir kimse olduğu rivayet edilmektedir.²⁰³

Yaşamı boyunca başta Basra valiliği olmak üzere önemli birçok göreve gelen Abdullah b. Âmir'in valiliği döneminde, gerçekleştirilen başarılı askerî seferler sonucunda İran ve Horasan bölgeleri tamamen fethedildi ve bu fetihler sırasında Sâsânî İmparatorluğu'nun son hükümdarı III. Yezdicerd (ö. 31/651) de öldürüldü.²⁰⁴ Hiz. Osman döneminde Bahreyn ve Uman ordusu birleştirilip Abdullah b. Âmir'in emrine verildi ve Bahreyn üzerinden İran'a hem kara hem de deniz yoluyla seferler düzenlendi.²⁰⁵

2.4. HİZ. ALİ (R.A.) DÖNEMİNDE BAHREYN (656-661)

Hiz. Ali'nin halifelik yılları, Râşid Halifeler devrinin en karışık olduğu ve iç çatışmaların yoğun yaşandığı bir dönemdir.²⁰⁶ Gerçekleşen bu iç karışıklıklar esnasında dahi Hiz. Ali'nin Bahreyn'e valiler atamasından, Bahreyn halkının Hiz. Ali'ye tabi olduğu ve onun yanında yer aldığı anlaşılmaktadır. Aslen Bahreyn'de yaşayan ancak Basra şehrinin kurulmasıyla oranın en önemli güçlerinden biri olan Abdülkays ve Bekir b. Vâil kabileleri,²⁰⁷ Cemel (36/656), Sıffin (37/657) ve Nehrevan

²⁰¹ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 7/47.

²⁰² İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 7/48.

²⁰³ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 7/49.

²⁰⁴ Dineverî, *el-Ahbârü't-tivâl*, 139; İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 7/49-50; Taberî, *Târihu't-Taberî*, 4/300; İbnü'l-Esir, *Üsdü'l-gâbe*, 3/289.

²⁰⁵ Taberî, *Târihu't-Taberî*, 4/266; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, 2/473.

²⁰⁶ Adnan Demircan, "Hiz. Ali'nin İktidar Yıllarında İslâm Toplumunda Siyaset", *Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 1/2 (2013), 174.

²⁰⁷ Mehmet Usluer, *Basra: Kuruluşundan Emevîlerin Sonuna Kadar Toplumsal Yapı* (İstanbul: Siyer Akademî, 2021), 52.

Savaşları'nda (38/658) Hz. Ali tarafında yer almıştır.²⁰⁸ Hz. Ali, Cemel Savaşı'nın ardından Abdülkays kabilesine duyduğu güven neticesinde, kırk kadını erkek kılığına sokturup silahlandırarak Hz. Âişe'nin (ö. 58/678) Medine'ye güvenli bir şekilde ulaşmasını sağlamıştır.²⁰⁹ Aynı şekilde Abdülkays kabilesine bağlı olup o esnada Basra'da bulunan Yezîd b. Nübeyt (ö. ??) ve iki oğlu Kerbelâ hadisesi (61/680) esnasında Hz. Hüseyin (ö. 61/680) tarafında yer almış ve bu olay esnasında hayatlarını kaybetmişlerdir.²¹⁰ Bu olay, Abdülkays kabilesine mensup bazı kimselerin Hz. Ali ve evlatlarına olan bağlılığına örnek teşkil etmektedir.

Hz. Ali döneminde gerçekleşen önemli bir diğer gelişme de, Bahreyn'de kök salan ve Emevî döneminde birçok isyanın müsebbibi olan Hâricî hareketin ortaya çıkmasıdır.²¹¹

2.4.1. Hz. Ali'nin Bahreyn'e Atadığı Âmiller

Hz. Ali'nin halifeliği döneminde, Bahreyn de dahil olmak üzere İslâm Devleti'nin çeşitli bölgelerinde merkezi otoriteyi yeniden tesis etme çabaları olmuştur. Hz. Ali, halifelik sürecinde bazı valileri görevden alması ve yeni atamalar yapmasıyla dikkat çekmiştir.²¹² Bu dönemde vali değişikliği yapılan İslâm topraklarında biri de Bahreyn olmuştur. Hz. Ali döneminde Bahreyn valiliğine atanan kişiler şunlardır:

2.4.1.1. Ömer b. Ebû Seleme (r.a.) (ö. 83/702)

Ebû Hafs olarak künyelenen ve Hz. Peygamber'in üvey evladı olan Ömer b. Ebû Seleme, Ümmü Seleme'nin (ö. 62/681) ilk evliliğinden olan oğludur. Babası Ebû

²⁰⁸ Taner Yıldırım, "Ali b. Ebu Talib Hilafetinden Yezid b. Muaviye Dönemine Kadar Basra Körfezindeki Siyasî Durum", *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 10/1 (2011), 358-359.

²⁰⁹ Taberî, *Târihu't-Taberî*, 4/554; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 4/614; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 10/472; Yıldırım, "Ali b. Ebu Talib Hilafetinden Yezid b. Muaviye Dönemine Kadar Basra Körfezindeki Siyasî Durum", 359.

²¹⁰ Taberî, *Târihu't-Taberî*, 5/354; Usluer, *Basra: Kuruluşundan Emevîlerin Sonuna Kadar Toplumsal Yapı*, 106.

²¹¹ Ebû'l-Hasen Ali b. İsmâil b. Ebî Bîşr İshâk b. Sâlim el-Eş'arî el-Basrî Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, thk. Nuaym Zerkûr (Beyrut: Mektebetü'l Asriye, 2005), 1/84; Ebû'l-Feth Tâcüddîn (Lisânüddîn) Muhammed b. Abdilkerîm b. Ahmed Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihâl* (Kahire: Müessesetü'l-Halebî, ts.), 1/26.

²¹² Murat Bıyıklı, *Hazreti Ali'nin Devlet İdaresi* (Kayseri: Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans, 2011), 96.

Seleme b. Abdullah b. Abdülesed el-Mahzûmî'dir (ö. 4/625).²¹³ Babası, Hz. Peygamber'in süt kardeşi ve halası Berre bint Abdülmuttalib'in (ö. ?/?) oğludur. Cemel ve Sıffin savaşlarında Hz. Ali'nin yanında yer alan Ömer b. Ebû Seleme, bir dönem Bahreyn valiliği yaptıktan sonra Fâris'e (Fars)²¹⁴ vali olarak tayin edilmiştir.²¹⁵

2.4.1.2. Nu'mân b. Aclân ez-Zürakî (r.a.) (ö. ?/?)

Ensar'dan olup tam adı Nu'mân b. Aclân b. Nu'mân b. Âmir b. Züreyk el-Ensârî ez-Zürakî'dir. İbn Hacer onun sahâbî olduğunu ve bir hadis rivayet ettiğini nakleder.²¹⁶ Hz. Ali onu Ömer b. Ebû Seleme'den sonra Bahreyn'e vali olarak atamıştır.²¹⁷ Ya'kûbî'nin (ö. 292/905'ten sonra) aktardığına göre Hz. Ali, Zübeyr b. Avvâm'ı ö. (36/656) Bahreyn ve Yemâme'ye vali olarak atamaya karar vermişse de, onun hırslı olduğunu görünce bundan vazgeçmiştir.²¹⁸

²¹³ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 6/532-533; Belâzürî, *Ensâbü'l-eşraf*, 1/429; İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-gâbe*, 4/169; İbn Hacer, *el-İsâbe*, 4/487.

²¹⁴ Fars, bugünkü İran'ın güneybatısında yer alan tarihi bir bölgedir. Sâsânî İmparatorluğu'nun temelleri bu bölgede atılmış ve imparatorluk boyunca Fars, hem kültürel hem de stratejik olarak büyük bir önem taşımıştır. Hz. Osman döneminde Basra Valisi Abdullah b. Âmir tarafından İslâm toprağı kılınmıştır. Detaylı bilgi için. bk.: Heyat Javad, "Fars", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 12/174-176.

²¹⁵ Belâzürî, *Ensâbü'l-eşraf*, 2/63; İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-gâbe*, 4/170; İbn Hacer, *el-İsâbe*, 4/487; Mahmûd Muhammed Şakir, *el-Bahreyn: el-İhsa el-Kuveyt el-Bahreyn Katar*, 37.

²¹⁶ İbn Hacer, *el-İsâbe*, 6/351.

²¹⁷ Belâzürî, *Ensâbü'l-eşraf*, 2/387; Taberî, *Târihu't-Taberî*, 4/452; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 2/582; İbn Hacer, *el-İsâbe*, 6/352; Mahmûd Muhammed Şakir, *el-Bahreyn: el-İhsa el-Kuveyt el-Bahreyn Katar*, 37.

²¹⁸ Ya'kûbî, *Târihu'l-Ya'kûbî*, 2/180.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3.1. EMEVÎLER DÖNEMİNDE BAHREYN (661-750)

Emevîler döneminde Bahreyn, idari olarak Basra Eyaleti'ne bağlı bir vilayet olmuş, bu dönemde, genellikle Basra valilerince atanan yerel valiler tarafından yönetilmiş,²¹⁹ ancak istisnai olarak Abdülmelik b. Mervân (ö. 86/705) tarafından doğrudan atanan İbn Useyd b. Ahnes b. Şureyk es-Sekafî gibi özel temsilciler de görevlendirilmiştir.²²⁰ Basra'ya göç eden Temîm, Bekir b. Vâil, Abdülkays ve Ezd gibi, aslen Bahreyn kökenli Arap kabileleri, bu dönemde, şehirde siyâsî ve sosyal hâkimiyet kurarak bölgenin ileri gelen güçleri arasında yer almışlardır.²²¹

Utbe b. Gazvân (ö. 17/638) tarafından kurulan ve Emevîler döneminde Bahreyn'in de içinde bulunduğu bir eyalet konumuna gelen Basra, İslâm dünyasının önemli bir ticaret ve askerî merkezi olarak öne çıkmış ve buradan birçok fetih hareketi başlatılmıştır.²²² Özellikle İran topraklarına yönelik seferler, Basra'dan hareketle gerçekleştirilmiştir. Bununla beraber Basra üzerinden gerçekleştirilen askerî hareketler esnasında Bahreyn'de büyük bir donanmanın sürekli olarak konuşlandığına dair kesin bir kanıt bulunmamaktadır. Ancak bölgenin stratejik konumu göz önüne alındığında, burada küçük çaplı bir filonun veya deniz üssünün olabileceği ihtimali yüksektir. Zira, Hz. Ömer ve Hz. Osman dönemlerinde, Bahreyn halkının da katılımıyla İran topraklarına yönelik seferler, bu bölge üzerinden tertip edilmiştir.²²³ Aynı zamanda Bahreyn, tarih boyunca denizcilik ve ticaret alanında gelişmiş bir bölge konumunda olmuş, bu da bölge halkının denizcilik konusunda deneyimli olmasını sağlamıştır.²²⁴ Bu sebeple Emevîlerin deniz aşırı fetihlerinde Bahreynli denizcilerden yararlanması kuvvetle muhtemeldir.

²¹⁹ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 11/168; Necde Hammâş, *el-İdâre fi'l-'aşri'l-Ümevî*, 64; Mustafa L. Bilge, "Bahreyn", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 4/493.

²²⁰ Halife b. Hayyât, *Târihu Halife b. Hayyât*, 297.

²²¹ Abdulhalik Bakır, "Basra", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 5/110.

²²² Mehmet Usluer, "Basra Şehrinin Kurucusu Utbe b. Gazvân'ın Hayatı ve Faaliyetleri", *İslami İlimler Dergisi* 16/2 (2021), 145.

²²³ Taberî, *Târihu't-Taberî*, 4/79-81, 266; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 2/361-362, 473; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 10/54-55.

²²⁴ İbnü'l-Mücâvîr, *Târihu'l-mustabsır*, 104, 218.

Tüm bu olumlu gelişmelerin yanında Bahreyn'in Emevîler döneminde bazı iç karışıklıklar da yaşanmıştır. Özellikle yerel halkın Emevî yönetimine karşı gösterdiği direnç ve Hâricî hareketlerin bölgede yayılması, Emevîlerin burayı tam anlamıyla kontrol altına almasını zorlaştırmıştır. Nitekim Emevîler döneminde Bahreyn'de birçok isyan gerçekleşmiş ve bu isyanların geneli Hâricî kaynaklı oluşum göstermiştir. Kimi isyanlar, Necde b. Âmir (ö. 72/691 [?]) isyanında olduğu gibi Bahreyn'de başlamamış olmasına rağmen Bahreyn halkının desteğini sağlarken, kimi isyanlar da Reyyân en-Nekrî (ö. 80/699) isyanında olduğu gibi Bahreyn'de başlamıştır. Bahreyn'de cereyan eden isyanlar veya Bahreyn halkının destek verdiği isyanlar, Bahreyn halkının Emevî yönetiminden rahatsız olduğunu kanıtlar niteliktedir. Buna karşın yönetim de Bahreyn halkından memnun değildir. Nitekim Haccâc b. Yusuf'un (ö. 95/714), Dâvûd b. Muhriz el-Abkasî (ö. 83/702) isyanı sırasında ele geçirdiği bir kişiye yönelik sözleri, Emevîler döneminde Bahreyn'de sıkça isyan hareketleri yaşanması nedeniyle yöneticilerin bu bölgeye karşı duydukları güvensizlik ve rahatsızlığı açıkça ortaya koymaktadır: "Allah senin kabilen olan Abdülkays'a lanet etsin. Sizler ya hırsız ya Hâricî ya da Hristiyanınız."²²⁵

Bahreyn'in durumunu ortaya koyması ve konunun daha iyi anlaşılması için bir sonraki başlıkta, Bahreyn'de gerçekleşen veya Bahreyn halkının katılım gösterdiği isyanlara değineceğiz.

3.1.1. İsyenlar

Başta Hâricîler olmak üzere Emevî yönetiminden memnun olmayan gruplar, bu memnuniyetsizliklerini isyan yoluyla göstermeye çalışmıştır.²²⁶ Genel olarak Emevîler döneminde Bahreyn'de meydana gelen isyanlar, Reyyân en-Nekrî isyanında olduğu gibi Hâricî ideolojisi etrafında şekillenmiş dini nitelikli ayaklanmalar şeklinde tezahür etmiştir. Emevîler devrinde Bahreyn'de yaşanan veya yerel halkın aktif bir rol aldığı isyanların listesi şu şekildedir:

²²⁵ Belâzürî, *Ensâbü'l-eşrâf*, 8/52.

²²⁶ Abd al-Ameer 'Abd Dixon, "Emevî Dönemi Hâricî İsyenları", çev. Hüseyin Doğan, *e-Makalat Mezhep Araştırmaları Dergisi* 7/1 (2014), 186.

3.1.1.1. Necde b. Âmir İsyanı (62/681)

Necde b. Âmir İsyanı, İslâm tarihindeki en önemli isyanlardan biridir ve Hâricîlik akımı çerçevesinde meydana gelmiştir. Hanîfeoğullarına mensup Necde b. Âmir, öncesinde Hâricî lider Nâfi' b. Ezrak (ö. 65/685) ile beraber hareket ederken, Nâfi'’nin ortaya attığı bazı fikirlerden dolayı ondan ayrılıp Yemâme’ye gitmiştir.²²⁷ Hâricîlerin önemli liderlerinden biri olan Necde, özellikle Bahreyn, Umman ve Yemen bölgelerinde etkili olmuştur.²²⁸ Necde b. Âmir’in liderliğinde ortaya çıkan Necedât, Hâricîlik içinde daha mutedil bir çizgi benimseyerek bir diğer Hâricî fırka olan ve Nâfi' b. Ezrak’a nispetle anılan Ezârika’dan ayrılmıştır.²²⁹

Hicri 67 yılında Bahreyn’e giden Necde b. Âmir, Ezd kabilesi tarafından büyük bir sempatiyle karşılanarak bölgede barışçıl bir ortamın tesis edilmesi yönünde önemli adımlar attı. Ancak bölgedeki diğer kabileler, özellikle Abdülkays kabilesi, Necde’yi Harûri²³⁰ olmakla suçlayarak onunla barışma teklifini reddetti. Bu durum üzerine Necde, kendisine destek veren Bahreynlilerle birlikte “Katîf” bölgesinde muhalif güçlerle çatışmaya girdi ve zafer kazandı. Savaşın neticesinde Katîf’te yaşayan muhalifler esir alındı.²³¹

Necde, “el-Hatt” bölgesine askerî bir birlik göndererek, kendisine karşı çıkan yerel halkla silahlı bir çatışma başlattı. Bu çatışmada zafer elde eden Necde, sonrasında Bahreyn bölgesine yerleşti. H. 69 yılında Abdullah b. Zübeyr taraftarı ve aynı zamanda kardeşi olan Mus‘ab b. Zübeyr’in (ö. 72/691) Basra valisi olmasıyla, Necde’nin üzerine Abdullah b. Umeyr el-Leysi’nin (ö. ??) komutasında 14.000 kişilik askerî birlik gönderildi. Yapılan savaş sonucu İbn Umeyr bozguna uğrayarak kaçmak

²²⁷ Eş‘arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, 1/86; Ebû Mansûr Abdülkâhir b. Tâhir b. Muhammed et-Temîmî Abdülkâhir el-Bağdâdî, *el-Farq beyne'l-fırak ve beyânü'l-fırqati'n-nâciye minhüm* (Beyrut: Dâru'l-Âfâki'l-Cedîde, 1977), 66; Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihâl* 1/125; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 3/255; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 11/665.

²²⁸ Mustafa Öz, “Necde b. Âmir”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32/485-486.

²²⁹ Mehmet Hanefi Yoldaş - Mehmet Kubat, “Hâricî Düşüncede İlmilâşma Çabaları ve İbâdiyye’nin Günümüze Kadar Varlığını Devam Ettirmesi Üzerine”, *Yakın Doğu Üniversitesi İslam Tetkikleri Merkezi Dergisi* 9/1 (2023), 52.

²³⁰ Hükmün sadece Allah’a ait olduğu sloganıyla Hz. Ali’ye karşı çıkan ilk Hâricîler’e verilen isim. Detaylı bilgi için bk. Mustafa Öz, “Muhakkime-i Ülä”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2020), 30/396.

²³¹ Belâzürî, *Ensâbü'l-eşraf*, 7/178; Eş‘arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, 1/86; Abdülkâhir el-Bağdâdî, *el-Farq beyne'l-fırak*, 67; Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihâl* 1/123; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 3/282.

zorunda kaldı. Necde, İbn Umeyr'i (ö. ?/?) bozguna uğrattıktan sonra Umân üzerine bir birlik gönderip orayı zapt etti.²³²

Necde, h. 68 veya 69 yılında kendi taraftarlarıyla birlikte haccetmişti. Hac esnasında kendi taraftarlarına namaz kıldırarak, onlarla birlikte ayrı ayrı vakfede bulunmak ve birbirlerine hücum etmemek üzere Abdullah b. Zübeyr ile anlaşma yaptı.²³³ Bahreyn'de ikamet eden Necde, daha sonraki dönemde Abdullah b. Zübeyr'in siyasî otoritesini zayıflatmak ve konumunu zorlaştırmak amacıyla Hameyn'e giden erzağı kesince İbn Abbas (ö. 68/687-88) ona mektup yazarak yaptığı bu eylemden dönmesini istedi. Bunun üzerine Necde, erzağın yeniden gönderilmesine izin verdi.²³⁴ Necde b. Âmir'in bahsi geçen eylemleri, onun, dönemindeki siyasî ve askerî arenada önemli bir aktör olduğunu ve bölgesel güç mücadelelerinde etkin bir rol oynadığını göstermektedir.

Necde'nin tüm bu başarılarına rağmen, etrafında bulunan ve ona biat eden Hâricîler zamanla ona karşı muhalefet etmeye, ondan ayrılmaya başladı. Nihayet ona tabi olanların çoğu, biatını bozdu ve etrafında çok küçük bir grup dışında kimse kalmadı. Necde'ye muhalefet edenler, öncesinde Necde'ye bağlı olup sonradan ona karşı çıkan Hâricî Ebû Füdeyk Abdullah b. Sevr'e (ö. 73/692) biat etti. Bundan sonra Necde kaçarak saklanmaya başladı. Ebû Füdeyk de onu takibe adamlar gönderdi. Necde'nin, Bahreyn'in Hecer şehrindeki bir kasabada gizlendiği haberi Ebû Füdeyk'e ulaştı. Bunun üzerine Necde oradan çıkarak, akrabası olan Temîmoğullarının yanında saklandı. O durumdayken Abdülmelik b. Mervân'ın yanına gitmeye karar verdi. Ebû Füdeyk taraftarları durumu haber alınca Necde'nin üzerine gittiler. Kendisine oradan kaçma teklifinde bulunulduysa da ölümden kaçacak birisi olmadığını belirterek kendisini arayanlara hücum etti. Kısa süreli bir çatışma sonucunda Necde, Ebû Füdeyk taraftarlarınca öldürüldü.²³⁵ Necde b. Âmir'in başlattığı isyan, sadece bölgesel bir olay değil, aynı zamanda İslâm dünyasındaki siyasî ve ideolojik mücadelelerin bir yansıması niteliğindedir.

²³² Belâzürî, *Ensâbü'l-eşraf*, 7/178; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 3/282.

²³³ Belâzürî, *Ensâbü'l-eşraf*, 7/180-181; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 3/283.

²³⁴ Belâzürî, *Ensâbü'l-eşraf*, 7/182; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 3/284.

²³⁵ Belâzürî, *Ensâbü'l-eşraf*, 7/185-186; Taberî, *Târihu't-Taberî*, 6/174; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 3/284-285.

3.1.1.2. Ebû Füdeyk İsyanı (72/691)

Necde b. Âmir'e muhalefet edenler, öncesinde kendisine biat etmiş olan ancak daha sonra ayrılan Hâricî Ebû Füdeyk Abdullah b. Sevr'in etrafında toplandı ve Necde'nin başlattığı isyan hareketini devam ettirdi.²³⁶ Hâlid b. Abdullah b. Hâlid b. Esîd (ö. ?/?), Abdülmelik b. Mervân tarafından Basra'ya vali tayin edilince Hâlid, kardeşi Ümeyye b. Abdullah'ı (ö. ?/?), Bahreyn'de bulunan Ebû Füdeyk'in üzerine gönderdi. Yapılan savaşta Ümeyye mağlup oldu ve Basra'ya kaçtı.²³⁷ Akabinde Abdülmelik, onun üzerine Ömer b. Ubeydullah b. Ma'mer'i (ö. 83?/702?) gönderdi. Ebû Füdeyk'in 12.000 askerinin bulunmasına rağmen gerçekleşen çarpışmada mağlup oldu ve öldürüldü. Kesilen başı Basra'ya gönderildi ve meydanda teşhir edildi.²³⁸

3.1.1.3. Reyyân en-Nekrî İsyanı (77/696-697)

Haccâc b. Yûsuf es-Sekafî, Bahreyn'e Muhammed b. Sa'sa'a el-Kilâbî'yi (ö. ?/?), vali olarak atadı. Bir süre sonra Hâricî olan ve Bahreyn'de yaşayan Reyyân en-Nekrî, Muhammed b. Sa'sa'a'ya karşı bilinmeyen bir sebeple isyan etti. Reyyân'ın isyan ettiğini haber alan Meymûn el-Hâricî, Reyyân'a destek olmak üzere adamlarıyla birlikte yola çıkarak Bahreyn'in bir limanı olan Dareyn'e, oradan da Bahreyn'in köylerinden biri olan Zâre'ye geldi. Reyyân da onun yanına geldi. Muhammed b. Sa'sa'a onların üzerine bir birlik gönderse de bu birlik Hâricîlere karşı mağlup oldu. Bunu haber alan Muhammed b. Sa'sa'a Bahreyn'i terk etti. Bir süre sonra da Meymûn el-Hâricî Bahreyn'den ayrılarak Uman'a döndü.²³⁹ Haccâc durumu haber alınca, o esnada Zâre'de bulunan Reyyân en-Nekrî'nin üzerine bir birlik gönderdi. Gerçekleşen çarpışmada Reyyân ve taraftarları öldürüldü ve cesetleri teşhir edilmek üzere asıldı. Bu olaydan sonra Haccâc Bahreyn'e Ziyâd b. Rebî b. Ziyâd'ı vali olarak atadı (77/696-697).²⁴⁰

²³⁶ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 6/174; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 3/395.

²³⁷ Belâzürî, *Ensâbü'l-eşrâf*, 7/445; Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 6/17; İbn Asâkir, *Târîhu medîneti Dimaşk*, 9/293; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 12/174.

²³⁸ Belâzürî, *Ensâbü'l-eşrâf*, 7/446; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 3/409-410.

²³⁹ Halife b. Hayyât, *Târîhu Halîfe b. Hayyât*, 278; Belâzürî, *Ensâbü'l-eşrâf*, 8/49.

²⁴⁰ Halife b. Hayyât, *Târîhu Halîfe b. Hayyât*, 279; Belâzürî, *Ensâbü'l-eşrâf*, 8/50.

3.1.1.4. Dâvûd b. Muhriz el-Abkasî'nin İsyanı (78/697-698)

Reyyân en-Nekrî İsyanı'nın hemen akabinde Benî Abdülkays kabilesine mensup Hâricî zihniyetli Dâvûd b. Muhriz el-Abkasî (ö. 78/697-698) isyan etti. Dâvûd öncelikle Bahreyn halkının yardımıyla Reyyân en-Nekrî'nin cenazesinin de aralarında bulunduğu cenazeleri asıldıkları yerden alarak defnettiler. Dâvûd daha sonra Bahreyn'in bir şehri olan Katîf'e gitti. Bölgenin emniyetinden sorumlu olan Ebü'l-Fadl (ö. ??) bunu haber alınca Dâvûd'un üzerine yürüdü ancak Dâvûd onu mağlup etti. Bunun üzerine Ezd kabilesinin Benî Ūz kolundan, Hâricîlere karşı düşmanca tutumu bilinen Ebü'l-Hür Abdurrahman b. Nu'mân el-Ūzî (ö. ??), Hâricî lider Dâvûd'a karşı bir saldırı düzenledi. Katîf'in çarşısında gerçekleşen savaşın ikinci gününde Hâricîler savaşı kaybetti ve tüm güçleri etkisiz hale getirildi.²⁴¹

3.1.1.5. Mes'ûd b. Ebû Zeyneb el-Abdî'nin İsyanı (96/715)

Yezîd b. Abdülmelik (ö. 105/724) döneminde Abdülkays kabilesinden Hâricî zihniyete sahip Mes'ûd b. Ebû Zeyneb (ö. 96/715), Bahreyn valisi Eş'as b. Abdullah b. Cârûd'a (ö. ??) başkaldırmış ancak başarısız olmuştu. Bunun üzerine Bahreyn'den ayrılan Mes'ûd, Yemâme'ye giderek oranın başında bulunan Süfyân b. Amr el-Ukaylî (ö. ??) ile çarpıştı. Ancak Süfyân, Mes'ûd'u yenerek onu öldürdü. Mes'ûd'un yerine geçen Hilâl b. Müdlîc (ö. ??) ve diğer Hâricîler bir kaleye sığındı fakat daha sonra teslim olmak zorunda kaldılar.²⁴²

3.1.1.6. Saîd b. Ebû Zeyneb ve Avn b. Bişr'in İsyanları (96-97/715-716)

Kardeşi Mes'ûd öldürülünce Saîd b. Ebû Zeyneb (ö. 97/716) de Bahreyn'de isyan etti. Ortaya attığı bazı görüşlerinden dolayı başta Avn b. Bişr (ö. ??) ondan ayrıldı ve onu küfürle itham etti. Saîd'in adamları iki gruba ayrıldı ve bir grup Avn ile

²⁴¹ Belâzürî, *Ensâbü'l-eşrâf*, 8/51.

²⁴² Halife b. Hayyât, *Târihu Halife b. Hayyât*, 313,318,336; Belâzürî, *Ensâbü'l-eşrâf*, 8/354-355; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 4/161-162.

beraber Katîf'e giderken, bir diğer grup Saîd ile beraber Hecer'de kaldı. Daha sonrasında Saîd, Avn'ı öldürmek üzere adam gönderdi ve Avn'ı öldürttü.²⁴³

Emevî iktidarına başkaldıran Hâricî Nâfi' b. Ezrâk'ın (ö. 65/685), isyan hareketine de Bahreyn halkından birçok kimse iştirak etmiştir.²⁴⁴ Ancak isyan hareketinin merkezinin Bahreyn olmamasından dolayı bu konu ayrı bir başlık altında incelenmeyecektir.

3.1.2. Emevîler Döneminde Bahreyn'e Atanan Âmiller

Emevî idaresinde Bahreyn, Basra valiliğine bağlanmıştır.²⁴⁵ Bu hiyerarşik yapıda, Basra valisi tarafından Bahreyn'e yerel yöneticiler atanmıştır. Bu dönemde Bahreyn'de görev yapmış olan valilerin sayısı oldukça fazladır. Bahreyn'de görev alan isimler şunlardır:

Ahvas b. Abdümeyye (ö. ?/?): Bahreyn'in Basra eyaletine bağlanmadan önceki son valisidir.²⁴⁶ Ondan sonra Bahreyn, Basra genel valisi Ziyâd b. Ebîh'in sorumluluğu altında olmuştur.

Ziyâd b. Ebîh (ö. 53/673): Hz. Muâviye Dönemi Basra valilerinden olan Ziyâd b. Ebîh, Ebû Süfyân'ın (ö. 31/651-52) Sümeyye adındaki bir cariyeden olma oğludur. Hz. Muâviye, hilafeti döneminde Ziyâd'ı kendi kardeşi ilan etmiş ve Ebû Süfyân'ın nesebine eklemiştir.²⁴⁷ Daha öncesinde Hz. Ali taraftarı olan Ziyâd, bu gelişme neticesinde Hz. Muâviye'nin safına geçmiştir.²⁴⁸ Daha sonra Ziyâd, Hz. Muâviye tarafından Basra'ya gönderilmiş, aynı zamanda uhdesine Bahreyn, Hind ve Uman'ın yönetimi de verilmiştir.²⁴⁹

²⁴³ Belâzürî, *Ensâbü'l-eşraf*, 8/355-356.

²⁴⁴ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 2/592; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 11/716.

²⁴⁵ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 3/44; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 11/168; Necde Hammâş, *el-İdâre fi'l-'aşri'l-Ümevî*, 64.

²⁴⁶ Belâzürî, *Ensâbü'l-eşraf*, 9/386; İbn Asâkir, *Târîhu medîneti Dimaşk*, 7/359; İbn Hacer, *el-İsâbe*, 1/188.

²⁴⁷ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 9/98; İbn Asâkir, *Târîhu medîneti Dimaşk*, 19/166; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 3/41; İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-gâbe*, 2/336; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 2/388.

²⁴⁸ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 3/41.

²⁴⁹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 3/44; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 11/168; Necde Hammâş, *el-İdâre fi'l-'aşri'l-Ümevî*, 64.

Hureys b. Câbir el-Hanefî (ö. ?/?): Muâviye tarafından Bahreyn'e bizzat atanmış ve uhdesine Uman da verilmiştir.²⁵⁰

Muğîre b. Hureys b. Câbir el-Hanefî (ö. ?/?): Babası Hureys'in vefat ettiği haberini Muâviye'ye bildirince Muâviye, Muğîre b. Hureys'i Bahreyn'e vali olarak atamış ve uhdesine Uman'ı da vermiştir.²⁵¹

İbn Useyd b. Ahnes b. Şureyk es-Sekafî (ö. ?/?): Ebû Fûdeyk'in öldürülmesinden sonra bizzat Abdülmelik b. Mervân tarafından Bahreyn'e vali olarak atanmıştır.²⁵²

Ziyâd b. Rabî' el-Hârisî (ö. ?/?): el-Useydî'nin ardından Bahreyn'e atanmış ancak kısa bir süre sonra bilinmeyen bir sebepten ötürü h. 79 yılında görevinden azledilmiştir.²⁵³

Sinan b. Seleme b. Muhabbik el-Huzelî (ö. 95/714): İbn Useyd'in ardından Bahreyn valisi olarak görev almıştır.²⁵⁴

Musa b. Sinan b. Seleme (ö. ?/?): Babası Sinan b. Seleme'nin vefatı üzerine Bahreyn'in başına geçmiştir.²⁵⁵

Saîd b. Hasan el-Useydî (ö. ?/?): Haccâc tarafından Bahreyn'e vali olarak atanmıştır.²⁵⁶

²⁵⁰ Belâzürî, *Ensâbü'l-eşraf*, 12/386; İbn Asâkir, *Târîhu medîneti Dimaşk*, 60/3.

²⁵¹ İbn Asâkir, *Târîhu medîneti Dimaşk*, 19/152, 60/3.

²⁵² Halife b. Hayyât, *Târîhu Halife b. Hayyât*, 297.

²⁵³ Halife b. Hayyât, *Târîhu Halife b. Hayyât*, 278, 297.

²⁵⁴ Halife b. Hayyât, *Târîhu Halife b. Hayyât*, 297.

²⁵⁵ Halife b. Hayyât, *Târîhu Halife b. Hayyât*, 297.

²⁵⁶ Halife b. Hayyât, *Târîhu Halife b. Hayyât*, 297.

Muhammed b. Sa'sa'a el-Kilâbî (ö. ?/?): Halife Abdülmelik döneminde Haccâc'ın emriyle Bahreyn'e atanmış ancak orada gerçekleşen Reyyân en-Nekrî isyanı sonucu bölgeyi terk etmiştir.²⁵⁷

Abdülmelik b. Abdullah el-Avzî (ö. ?/?): Muhammed b. Sa'sa'a el-Kilâbî bölgeyi terk ederken yerine Abdülmelik b. Abdullah el-Avzî'yi bırakmıştır. Ancak Reyyân en-Nekrî isyanı esnasında o da Bahreyn'den kaçmıştır.²⁵⁸

Kutn b. Ziyâd b. Rebî (ö. ?/?): Reyyân en-Nekrî İsyanı'nın bastırılmasının ardından Bahreyn valiliğine atanan Kutn b. Ziyad,²⁵⁹ Haccâc'ın vefatına kadar bu görevinde kalmaya devam etmiştir (696-714).²⁶⁰

Seleme b. Şeybân b. Seleme (ö. ?/?): Abdülmelik döneminde Bahreyn'de valilik yapmıştır.²⁶¹

Ma'n b. Humeyd b. Fudâle (ö. ?/?): Saygın bir kimse olarak tanınan Ma'n b. Humeyd b. Fudâle, Abdülmelik tarafından Bahreyn'e vali olarak tayin edilmiştir.²⁶²

Eş'as b. Abdullah b. Cârûd (ö. ?/?): Yezîd b. Abdülmelik döneminde vuku bulan Mes'ûd b. Ebû Zeyneb el-Abdî'nin isyanında Bahreyn valisi olarak görev yapıyordu.²⁶³ Eş'as, Mes'ûd isyan edince onu şehirden çıkarmış ve bu sayede Bahreyn'de oluşacak tahribatı engellemiştir.²⁶⁴ Halife b. Hayyât ise onun, Süleyman b. Abdülmelik döneminde Basra genel valisi Yezîd b. Mühelleb'in emriyle Bahreyn'e vali olarak atandığını ancak Mes'ûd b. Ebû Zeyneb isyanında Mes'ûd tarafından şehirden çıkarıldığını aktarır.²⁶⁵

²⁵⁷ Halife b. Hayyât, *Târîhu Halîfe b. Hayyât*, 278; Belâzürî, *Ensâbü'l-eşrâf*, 8/49; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 2/775.

²⁵⁸ Halife b. Hayyât, *Târîhu Halîfe b. Hayyât*, 278, 297.

²⁵⁹ Belâzürî, *Ensâbü'l-eşrâf*, 8/50.

²⁶⁰ Halife b. Hayyât, *Târîhu Halîfe b. Hayyât*, 310.

²⁶¹ İbn Asâkir, *Târîhu medîneti Dimaşk*, 37/170.

²⁶² İbn Asâkir, *Târîhu medîneti Dimaşk*, 59/433-434.

²⁶³ Belâzürî, *Ensâbü'l-eşrâf*, 8/354.

²⁶⁴ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 4/161.

²⁶⁵ Halife b. Hayyât, *Târîhu Halîfe b. Hayyât*, 313,318.

İbrahim b. ‘Arabî (ö. ?/?): Yezîd b. Abdülmelik dönemi Bahreyn valilerindendir.²⁶⁶

Salt b. Harîs (ö. ?/?): Ömer b. Abdülaziz (ö. 101/720) döneminde Bahreyn emiri idi. Valiliği esnasında Hâricîlerden bir grubu Basra valisi Adî b. Ertât’a(ö. 102/720) göndermiş, bunun üzerine de Adî onu görevinden azletmiştir.²⁶⁷

Abdülkerim b. Muğîre (ö. ?/?): Salt b. Harîs’in görevinden azledilmesi üzerine Adî b. Ertât tarafından Bahreyn’e vali olarak atanmıştır.²⁶⁸

Muhammed b. Ziyâd b. Cerîr b. Abdullah el-Becelî (ö. ?/?): Hişâm b. Abdülmelik (ö. 125/743) zamanında Basra genel valisi Hâlid b. Abdullah el-Kasrî (ö. 126/743) tarafından Bahreyn’e atanmıştır.²⁶⁹

Hizân b. Saîd (ö. ?/?): Hişâm b. Abdülmelik zamanında Hâlid b. Abdullah el-Kasrî tarafından Bahreyn’in başına getirilmiştir.²⁷⁰

Yahya b. İsmail (ö. ?/?): Hizân b. Saîd’in ardından Bahreyn’de görev almıştır.²⁷¹

Yahya b. Ziyâd b. Hâris el-Hârisî (ö. ?/?): Hâlid b. Abdullah el-Kasrî tarafından Bahreyn’e atanan son vali olmuştur.²⁷²

Muhammed b. Hasan b. Saîd el-Esedî (ö. ?/?): Velîd b. Yezîd (ö. 126/744) döneminde Bahreyn’in başında Muhammed b. Hasan b. Saîd el-Esedî bulunmaktaydı. II. Velîd öldürülünceye kadar da görevinde kalmıştır.²⁷³

²⁶⁶ Halîfe b. Hayyât, *Târîhu Halîfe b. Hayyât*, 333.

²⁶⁷ Halîfe b. Hayyât, *Târîhu Halîfe b. Hayyât*, 322.

²⁶⁸ Halîfe b. Hayyât, *Târîhu Halîfe b. Hayyât*, 322.

²⁶⁹ Halîfe b. Hayyât, *Târîhu Halîfe b. Hayyât*, 359.

²⁷⁰ Halîfe b. Hayyât, *Târîhu Halîfe b. Hayyât*, 359.

²⁷¹ Halîfe b. Hayyât, *Târîhu Halîfe b. Hayyât*, 359.

²⁷² Halîfe b. Hayyât, *Târîhu Halîfe b. Hayyât*, 359.

²⁷³ Halîfe b. Hayyât, *Târîhu Halîfe b. Hayyât*, 366.

Bişr b. Selâm el-Abdî (ö. ?/?): Muhammed b. Hasan b. Saîd el-Esedî'nin ardından Bahreyn'in başına Bişr b. Selâm getirilmiştir. Rivayetlere göre Velîd b. Yezîd öldüğünde Bahreyn'in başında bulunan Bişr b. Selâm, Mervân b. Muhammed döneminde de bu görevi üstlenmiş ve ölünceye kadar da görevini sürdürmüştür.²⁷⁴

Seyyâr b. Bişr (ö. ?/?): Bişr b. Selâm'ın vefatından sonra yerine oğlu Seyyâr b. Bişr atanmış ancak o da bir süre sonra vefat etmiştir.²⁷⁵

Selem b. Bişr (ö. ?/?): Seyyâr'ın vefatı üzerine kardeşi Selem b. Bişr, Bahreyn'in başına geçmiştir.²⁷⁶

²⁷⁴ Halîfe b. Hayyât, *Târîhu Halîfe b. Hayyât*, 366,406.

²⁷⁵ Halîfe b. Hayyât, *Târîhu Halîfe b. Hayyât*, 406.

²⁷⁶ Halîfe b. Hayyât, *Târîhu Halîfe b. Hayyât*, 406.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

BAHREYN'İN COĞRAFI VE SOSYOKÜLTÜREL YAPISI

Sâsânî İmparatorluğu'nun idari yapılanmasında bir eyalet konumunda olan Bahreyn, İslâm'ın Arap Yarımadası'nda yükselişi ve Emevî Devleti'nin kurulmasıyla birlikte de önemli bir coğrafi ve stratejik bölge olarak varlığını sürdürmüştür. Her bölgenin kendine has birtakım hususiyetleri bulunmaktadır. Bu bölümde Bahreyn'in fiziksel ve kültürel özellikleri üzerinde durulacaktır.

4.1. YERLEŞİM ALANLARI

Bahreyn, Sâsânîler döneminde bir eyalet konumunda iken daha sonra bu özelliğini kaybederek, Emevîler döneminde idarî yönden Basra eyaletine bağlanmıştır.²⁷⁷

4.1.1. Şehirler

Hecer (Hacer): Günümüzde el-Husuf (el-Ahsâ, el-Hasâ) olarak bilinen Hecer²⁷⁸ isminin kökeni, çeşitli şekillerde açıklanmaktadır. Ebû Ubeyd Abdullâh b. Abdilâzîz b. Muhammed b. Eyyûb b. Amr el-Bekrî el-Endelüsî (ö. 487/1094), *Mu'cemü me'sta'cem* adlı eserinde şehrin isminin kökeni hakkında iki farklı görüşe yer verir: Birinci görüş şehrin, Amâlikâlılardan Hecer bint Mukannef'e atfedildiği yönündeyken, ikinci görüş, Farsça kökenli bir kelime olan "Hekr"den geldiği yönündedir.²⁷⁹

Bahreyn'in en büyük şehri ve başkenti olan Hecer,²⁸⁰ Abdülkays kabilesinin Benî Muhârib kolunun yoğun olarak yaşadığı bir yerdi. Bu kabilenin düzenlediği

²⁷⁷ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 3/44; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 11/168; Necde Hammâş, *el-İdâre fî'l-'aşri'l-Ümevî*, 64.

²⁷⁸ Hamidullah, *İslam Peygamberi*, 314.

²⁷⁹ Ebû Ubeyd el-Bekrî, *Mu'cemü me'sta'cem*, 4/1346.

²⁸⁰ İstahrî, *Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-memâlik*, 19; İshâk b. el-Hüseyn, *Âkâmü'l-mercân fî zikrî'l-medâinü'l-meşhûr fî kûlli mekân* (Beyrut: 'Âlimü'l-Kütüb, 1988), 55; Ebû'l-Hasen Nûrüdîn Alî b. Mûsâ b. Muhammed b. Abdilmelik b. Saîd el-Mağribî İbn Saîd, *Kitâbü'l-Coğrafiya*, thk. İsmail el-Arabî (Beyrut, 1970), 23.

pazarlar sayesinde Hecer, önemli bir ticaret merkezi haline gelmişti.²⁸¹ Kaynaklar, şehrin kalesi veya surunun bulunmamasından dolayı savunmasız bir şehir olduğunu aktarmaktadır.²⁸² Şehirde hurma bahçelerinin olduğu bilinmektedir.²⁸³

Kaynaklar burada en az Muşakkar Panayırı kadar öneme sahip ve şehrin adıyla tanınan Hecer Panayırından bahseder.²⁸⁴ Bu panayırın idaresi Münzîr b. Sâvâ'nın elindeydi.²⁸⁵ Bu panayıra Hint ve Sâsânî gibi çeşitli devletlerden tüccarlar da katılım göstermekteydi.²⁸⁶

Bu şehir, İslâmiyet öncesinde ve sonrasında Mecûsîlik, Hıristiyanlık ve Yahudilik gibi birçok dine ev sahipliği yapmıştır. Hz. Peygamber'in gerek Hecer halkına özel olarak gönderdiği,²⁸⁷ gerekse Bahreyn'deki elçilerine gönderdiği mektuplardan bölgenin çok çeşitli bir dini yapıya sahip olduğu anlaşılmaktadır. Hz. Peygamber, şehir halkına dinlerini yaşayabilme serbestisi getirmiş; onlara İslâmiyet'e girmelerini veya cizye ödemelerini teklif etmiştir.²⁸⁸

Hz. Peygamber'in, Hecer şehrindeki Mecûsîlerden, ehl-i kitap statüsünde olmamalarına rağmen cizye alması, erken dönem İslâm toplumunda önemli bir tartışma konusu olmuştur. Münafıklar bu durumu eleştirerek, İslâm'ın temel ilkeleriyle çeliştiğini iddia etmişlerdir. Bu tartışmaların neticesinde, müminlerin kendi amellerine odaklanmaları ve münafıkların söylemlerine aldırış etmemeleri gerektiği vurgulanan Mâide sûresi 105. âyet nâzil olmuştur.²⁸⁹ Hz. Peygamber'in Hecer Mecûsîlerinden cizye almasına binaen Hz. Ömer de kendi hilafeti döneminde İran Mecûsîlerinden cizye almıştır.²⁹⁰

²⁸¹ Hemdânî, *Sıfatü Cezîreti'l-'Arab*, 135,168.

²⁸² Taberî, *Târihu't-Taberî* 3, 3/308.

²⁸³ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 3/238.

²⁸⁴ Kalkaşendî, *Subhu'l-a'sâ*, 1/468; Kalkaşendî, *Nihâyetü'l-ereb*, 349; İbrahim Yılmaz, *Panayırlar ve Arap Dili ve Edebiyatının Gelişmesinde Oynadığı Rol* (Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı, Doktora, 1997), 58.

²⁸⁵ Kalkaşendî, *Subhu'l-a'sâ*, 5/468.

²⁸⁶ Yılmaz, *Panayırlar ve Arap Dili ve Edebiyatının Gelişmesinde Oynadığı Rol*, 58.

²⁸⁷ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 1/238; Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân*, 86.

²⁸⁸ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 1/238; Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân*, 86; Hamidullah, *el-Vesâiku's-siyâsiyye*, 162.

²⁸⁹ Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân*, 86; Ebü'l-Hasen Ali b. Ahmed b. Muhammed en-Nisâbü'rî Vâhidî, *Esbâbü'n-nüzûl* (Dammam: Dâru'l-İslâh, 1992), 212.

²⁹⁰ Buhârî, "Cizye", 82; Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân*, 87.

el-Hatt: Bahreyn'in kadim şehirlerinden olan el-Hatt, Bahreyn'in sahil bölgesinde bulunur.²⁹¹ Benî Abdülkays'a ait olup hurmalıklarıyla tanınmıştır.²⁹² Hz. Ömer döneminde Alâ b. Hadramî tarafından İslâm topraklarına dâhil edilmiştir.²⁹³ Katar, el-Katîf, el-'Akîr köyleri, bu şehre aittir.²⁹⁴

4.1.2. Kasabalar

el-Muşakkar: "Kızıllaşmış, kırmızı olmuş" manalarına gelen el-Muşakkar,²⁹⁵ Bahreyn'in Hecer şehrinde bulunan büyük bir kasabadır.²⁹⁶ İçinde kale ve aynı zamanda bir saray olup Sâsânîler tarafından inşa edilmiştir.²⁹⁷ Suyu bol olup hurma ağaçlarıyla dolu bir yerdir.²⁹⁸ İslâm öncesi Arabistan yarımadasının ekonomik ve sosyal hayatında önemli bir merkez olan Muşakkar kasabası, özellikle Muharrem ayında düzenlenen ve yaklaşık yirmi gün süren Muşakkar Panayırı ile tanınır. Bu panayır, yarımadanın çeşitli bölgelerinden gelen kabilelerin ve tüccarların bir araya geldiği, ticaretin yanı sıra kültürel ve sosyal etkileşimlerin yaşandığı önemli bir etkinlikti.²⁹⁹ Hz. Peygamber'in de İslâm öncesi dönemde bu panayıra katıldığı bilinmektedir.³⁰⁰ el-Muşakkar, Emevî döneminde cereyan eden Hâricî isyanlarının bazılarında da merkez olmuştur.³⁰¹

es-Safâ: Hecer şehrine bağlı bir kasabadır. Bu kasabada, aynı isimde bir de nehir bulunmaktadır.³⁰²

²⁹¹ Ebû Ubeyd el-Bekrî, *Mu'cemü me'sta'cem*, 2/503; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 3/126; Abdurrahman Abdulkarim el-'Ânî, *el-Bahreyn fi sadri'l-İslâm* (Beyrut: Dâru'l-'Arabiyye li'l-Mûsû'âtî, 2000), 87-88.

²⁹² Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 2/378.

²⁹³ Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân*, 91; Cevâd Ali, *el-Mufasssâl*, 7/210.

²⁹⁴ Muhammed b. Ahmed el-Ezherî, *Tehzîbü'l-luga*, thk. Muhammed Avd Mür'ib (Beyrut: Daru İhyai't-Turasi'l-'Arabi, 2001), 6/295; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 2/378.

²⁹⁵ Hamidullah, *İslam Peygamberi*, 314.

²⁹⁶ Hemdânî, *Sıfatü cezîreti'l-'Arab*, 178; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 1/347.

²⁹⁷ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 1967, 3/170; Kalkaşendî, *Nihâyetü'l-ereb*, 460.

²⁹⁸ Hemdânî, *Sıfatü Cezîreti'l-'Arab*, 178.

²⁹⁹ Murat Sarıcık, "Cahiliye Döneminde Arap Yarımadası Panayırları", *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2/31 (2013), 115.

³⁰⁰ Mustafa Ağırman, "Debâ", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 9/61.

³⁰¹ Belâzürî, *Ensâbü'l-eşrâf*, 7/455; Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 6/193; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 2/762.

³⁰² Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 1/347, 3/410.

4.1.3. Köyler

ez-Zâre: Hecer şehrine bağlı köylerden olan ez-Zâre,³⁰³ Hz. Ömer döneminde, Alâ b. Hadramî komutasındaki İslâm orduları tarafından gerçekleştirilen fetihler neticesinde İslâm topraklarına katılmıştır.³⁰⁴ Burası, Emevîler döneminde cereyan eden Hâricî nitelikli Reyyân en-Nekrî isyanının merkezi olmuştur.³⁰⁵ İslâmiyet'ten önce Hz. Peygamber'in burada ticaret amacıyla bir süre kaldığı zikredilmektedir.³⁰⁶

el-Katîf: Hecer şehrinin sahil köylerindendir.³⁰⁷ ez-Zâre'de bulunan isyancılarla birleşmeden önce Mecûsîlerin toplandığı yerdir.³⁰⁸ Burası Emevîler döneminde gerçekleşen birçok Hâricî nitelikli isyana ev sahipliği yapmıştır.³⁰⁹

Dârin: Bir sahil kasabası olan Dârin,³¹⁰ ez-Zâre'nin fethinden sonra Alâ b. Hadramî tarafından Hz. Ömer döneminde İslâm topraklarına dâhil edilmiştir.³¹¹

el-Cûnân: Mehallem Nehri'nin yakınında bulunan bir köydür. Köyün önünde el-Kesîbü'l-Ahmer adında bir kum tepesi bulunur. Eyyâmü'l-Arab³¹² zamanında bu kum tepesinin etrafında el-Cûneyn Savaşı (??) gerçekleşmiştir.³¹³

Katar: Deniz kenarında bulunan ve el-Hatt şehrine bağlı bir köy olan Katar,³¹⁴ kumaş dokuma merkezi olarak bilinirdi.³¹⁵

³⁰³ Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân*, 92; Ebû Ubeyd el-Bekrî, *Mu'cemü me'sta'cem*, 2/693; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 3/126.

³⁰⁴ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 5/279; Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân*, 92.

³⁰⁵ Halîfe b. Hayyât, *Târîhu Halîfe b. Hayyât*, 279; Belâzürî, *Ensâbü'l-eşraf*, 8/49.

³⁰⁶ Muhammed Hamidullah, "Hz. Peygamber'in İslâm Öncesi Seyahatleri", çev. Abdullah Aydın, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4 (1980), 333.

³⁰⁷ Hemdânî, *Sıfatü cezîreti'l-Arab*, 135; Ebû Ubeyd el-Bekrî, *Mu'cemü me'sta'cem*, 3/1084; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 3/126.

³⁰⁸ Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân*, 92; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 1/349.

³⁰⁹ Belâzürî, *Ensâbü'l-eşraf*, 7/177, 8/51; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 3/282.

³¹⁰ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 9/478; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 2/432.

³¹¹ Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân*, 92; Cevâd Ali, *el-Mufasssâl*, 7/205.

³¹² İslâm öncesi dönemde ve İslâm'ın ilk yıllarında Arap yarımadasında yaşayan kabileler arasında sık sık meydana gelen silahlı çatışmalar ve savaşlar için kullanılan genel bir terim. Detaylı bilgi için bk.: Mehmet Ali Kapar, "Eyyâmü'l-Arab", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 12/14-16.

³¹³ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 2/189.

³¹⁴ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, 2/378; el-Ezherî, *Tehzîbü'l-Luga*, 6/295.

³¹⁵ el-Ânî, *el-Bahreyn fî İslâm*, 38.

es-Sâbûn/es-Sâbûr: Hz. Ömer döneminde Alâ b. Hadramî tarafından İslâm topraklarına dahil edilen bir bölgedir.³¹⁶

Ebrîn: Hurma ağaçları ve tatlı su kaynaklarıyla dolu bir köydür.³¹⁷

Beynûne: Bahreyn ve Umman arasında bulunur.³¹⁸

Sec: Bahreyn'in iç bölgelerinde bulunan ve bir köy olan Sec, hurma ağaçlarıyla bilinir.³¹⁹

el-'Akîr: Sahil kenarında bulunan ve el-Hatt şehrine bağlı bir köydür.³²⁰

ez-Zahrân: Benî Abdülkays kabilesine ait bir köydür.³²¹

el-'Ayneyn: Abdülkays kabilesine mensup olduğu düşünülen bu köy, özellikle bol miktarda hurma ağacına sahip olmasıyla bilinmektedir.³²²

el-Ğâbe: Hz. Ömer döneminde gerçekleşen İslâm fetihleri sırasında, Alâ b. Hadramî tarafından fethedilmiştir.³²³

Esbez: Hecer şehrine bağlı bir köydür. Bu köyün halkının atlara taptığı düşünülüyor, bu sebeple onlara "Esbezi" deniyordu.³²⁴ es-Sem'ânî ise "esbeziyyûn"

³¹⁶ Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân*, 92; Cevâd Ali, *el-Mufasssâl*, 7/205.

³¹⁷ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 1/71; Kehhâle, *Mu'cemu kabâili'l-Arab*, 2/514.

³¹⁸ Ebû Ubeyd el-Bekrî, *Mu'cemü me'sta'cem*, 1/82; Ebû'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî Zemahşerî, *el-Cibâl ve'l-Emkine ve'l-Miyâh*, thk. Ahmed Abdüttevâb Avad (Kahire: Dâru'l-Fazilet, 1999), 59; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 1/536.

³¹⁹ Ebû Mansûr Muhammed b. Ahmed b. Ezher el-Ezherî el-Herevî, *Tehzîbü'l-luga*, 2/117; Ebû'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem b. Alî b. Ahmed el-Ensârî er-Rüveyfî İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab* (Beyrut: Dâru Sâdır, 1993), 2/223.

³²⁰ Hemdânî, *Sıfatü Cezîreti'l-Arab*, 135; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân* 2, 2/378; Ezherî, *Tehzîbü'l-luga*, 6/295.

³²¹ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 4/63.

³²² Ebû Ubeyd el-Bekrî, *Mu'cemü me'sta'cem*, 3/986; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 4/174.

³²³ Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân*, 92; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 4/182.

³²⁴ Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân*, 85; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 1/171-172; Cevâd Ali, *el-Mufasssâl*, 7/203.

kelimesinin “toplayıcılar, bir araya getirenler” manasına geldiğini ifade eder.³²⁵ Bir diğer rivayete göre “esbez” kelimesi, aslen Fârisî bir kimse olup Bahreyn halkına zulmeden ve onları aşağılayan bir kimsenin ismiydi. Bu sebeple Araplar Bahreyn halkını aşağılamak istediğinde onları bu isimle anardı.³²⁶

Bazı rivayetler Münzir b. Sâvâ’nın, Abdullah b. Zeyd el-Esbezî kabilesine mensup olduğunu; Abdullah b. Zeyd’e el-Esbezî denmesinin sebebini de kabilesinin, Bahreyn’de atlara tapan bir topluluk olmasından kaynaklandığını aktarır. Bu dine müntesip kimselere “Esbeziyyûn” denir ve bunlar Bahreyn’de bir köy olan Esbez’de yaşardı.³²⁷ Bazı kaynaklara göre ise “Esbez”, Hecer bölgesindeki bir yerleşim yeri veya genel olarak süvarilere verilen bir unvandır.³²⁸ Buna mukabil Mehmet Mahfuz Söylemez de bu kavramın yanlış anlaşıldığını, asıl kelimenin atlara tapan kimse olmaktan öte kelimenin aslının Esbâz olduğunu ve Farsçada “atla neredeyse oynayacak kadar iyi ata binen/iyi süvari” anlamına geldiğini aktarır. Esbâzların muhtemelen Sâsânîler tarafından yöreye gönderilen süvari birliği olduğunu, Arapların düzenli askerî birliklere sahip olmadıkları için de kavramı bu şekilde yanlış kullandıklarını ifade eder.³²⁹

Hirşâf: Kıyı şeridinde konumlanan bu köy, yer altı tatlı su kaynaklarına sahip olup, doğal hurma yetiştiriciliği için elverişli bir coğrafyada yer almaktadır.³³⁰

Dârâ’ (Dâr): Arap yarımadasındaki kabileler tarafından sıkça ziyaret edilen ve bir konaklama yeri olarak kullanılan bu köy, aynı zamanda “Cevf Dârâ” olarak da bilinir.³³¹

Seytel (el-Nebec): Su kaynakları ve hurma ağaçlarıyla zengin bir köydür.³³²

³²⁵ Sem’ânî, *el-Ensâb*, 1/196.

³²⁶ Yâkût el-Hamevî, *Mu‘cemü’l-büldân*, 1/172.

³²⁷ Belâzürî, *Fütûhu’l-büldân*, 85; Yâkût el-Hamevî, *Mu‘cemü’l-büldân*, 1/171-172; Cevâd Ali, *el-Mufasssâl*, 7/203.

³²⁸ Cevâd Ali, *el-Mufasssâl*, 12/270.

³²⁹ Mehmet Mahfuz Söylemez, “Hz. Peygamber Döneminde Mecusiler”, *Hz. Muhammed ve Evrensel Mesajı Sempozyumu*, ed. Mehmet Mahfuz Söylemez (Çorum: İslâmî İlimler Dergisi Yayınları, 2014), 421.

³³⁰ Yâkût el-Hamevî, *Mu‘cemü’l-büldân*, 2/359; Cevâd Ali, *el-Mufasssâl*, 13/180.

³³¹ Yâkût el-Hamevî, *Mu‘cemü’l-büldân* 2, 2/418.

³³² Hemdânî, *Sıfatü Cezîreti’l-‘Arab*, 135; Yâkût el-Hamevî, *Mu‘cemü’l-büldân*, 2/89.

‘Ureyk: Basra ve Bahreyn arasında bulunan bir köydür.³³³

Humd: Basra ve Bahreyn arasında bulunan bir köydür.³³⁴

Kâzima: Basra ve Bahreyn arasında Bahreyn’in sahillerinde bulunan bir köydür.³³⁵ Emevî döneminin ünlü şairlerinden Ferezdak’ın babasının kabri de burada bulunmaktadır.³³⁶

Arz-ı Nuh: Bu köy, adını Hz. Nuh’tan almıştır.³³⁷ Bu isimlendirme, köyün tarihsel ve kültürel kimliğinde Hz. Nuh’un önemli bir yer tuttuğunu göstermektedir.

Bahîre/Bahre: Benî Abdülkays’a bağlı bir köydür.³³⁸

Sevâr: Benî Abdülkays kabilesine bağlı bir köydür.³³⁹

Necbe: Benî Abdülkays kabilesine bağlı bir köydür.³⁴⁰

el-Nekiyye: Benî Abdülkays kabilesine bağlı bir köydür.³⁴¹

Kurâh: Deniz sahilinde bulunur.³⁴²

³³³ Ebû Ubeyd el-Bekrî, *Mu‘cemü me’sta‘cem*, 2/468; Yâkût el-Hamevî, *Mu‘cemü’l-büldân*, 4/115.

³³⁴ Ebû Ubeyd el-Bekrî, *Mu‘cemü me’sta‘cem*, 2/468; Yâkût el-Hamevî, *Mu‘cemü’l-büldân*, 4/115.

³³⁵ Ebû Muhammed Abdullâh b. Müslim b. Kuteybe ed-Dîneverî İbn Kuteybe, *el-Ma‘ârif*, thk. Servet Ukkâşe (Kahire: el-Hey’etü’l-Mısriyye’l-Âmme Lil-Kitâb, 1992), 1/656; Yâkût el-Hamevî, *Mu‘cemü’l-büldân*, 1/223; Kalkaşendî, *Subhu’l-a‘şâ*, 3/255.

³³⁶ Ebû Ubeydillâh Muhammed b. İmrân b. Mûsâ b. Saîd Merzûbânî, *Mu‘cemü’s-şu‘arâ’* (Beyrut: Daru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1982), 486.

³³⁷ Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. İshâk b. İbrâhîm el-Hemedânî İbnü’l-Fakîh, *Kitâbü’l-Büldân*, thk. Yusuf el-Hêdî (Beyrut: Âlimu’l-Kütüb, 1996), 89; Yâkût el-Hamevî, *Mu‘cemü’l-büldân*, 1/152.

³³⁸ Yâkût el-Hamevî, *Mu‘cemü’l-büldân*, 1/346; Ebû Alâ Bihâuddin Ahme Rıza, *Mu‘cemü Metni’l-luğa* (Beyrut: Dâru Mektebeti’l-Hayât, 1958), 1/246.

³³⁹ Yâkût el-Hamevî, *Mu‘cemü’l-büldân* 3, 3/275.

³⁴⁰ Yâkût el-Hamevî, *Mu‘cemü’l-büldân*, 5/261; Kehhâle, *Mu‘cemu kabâili’l-Arab*, 2/706.

³⁴¹ Yâkût el-Hamevî, *Mu‘cemü’l-büldân*, 5/261.

³⁴² Ebû Ubeyd el-Bekrî, *Mu‘cemü me’sta‘cem*, 3/1056; Zemahşerî, *el-Cibâl ve’l-Emkine ve’l-Miyâh*, 268.

Seyf: Deniz sahilinde bulunan bir köydür.³⁴³

Yâkût el-Hamevî'nin isminden bahsedip hakkında yeterince bilgi vermediği köyler şunlardır:

Se'cun,³⁴⁴ el-Zalem,³⁴⁵ 'Unek,³⁴⁶ el-Rumeyle,³⁴⁷ el-'Uyûn,³⁴⁸ el-Râfikâ,³⁴⁹ el-Sebha.³⁵⁰

Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. İshâk b. İbrâhîm el-Hemedânî (III-IV./IX-X. yüzyıl) ise Bahreyn'de yer alan köyleri şu şekilde sıralar:³⁵¹

el-Hûs, el-Kesîbü'l-Ekber, el-Kesîbü'l-Asğâr, Zu'n-Nâr, el-Mâliha, ez-Zerâib, el-Bedi, el-Hurasân (el-Hursân), es-Sehle, el-Hûcr (el-Hucr), el-Vuceyr, et-Turbâl, el-Mansalah (el-Munsalah), el-Murzi, el-Mutalla', el-Şatt, el-Karhâ', el-Behre.

4.1.4. Kaleler-Hisarlar

ez-Zâre: Aslen bir köy olan ez-Zâre'nin içinde bir kale bulunmaktadır. Bulunduğu köyün adını alan bu kale, irtidad faaliyetlerinde Müslümanların eline geçtikten sonra düşmana karşı karargah olarak kullanılmıştır.³⁵²

el-Muşakkar: Sâsânîler tarafından inşa edilen el-Muşakkar Kalesi, adını bulunduğu kasabadan almaktadır.³⁵³

el-Cuvâsâ: İslâm'ın yayılışı sürecinde meydana gelen irtidad hareketleri sırasında Bahreynli Müslümanların sığındığı bu kale, Alâ b. Hadramî komutasındaki

³⁴³ Hemdânî, *Sıfatü Cezîreti'l-'Arab*, 135; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân* 2, 2/378.

³⁴⁴ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 2/70.

³⁴⁵ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân* 4, 4/62.

³⁴⁶ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 4/162.

³⁴⁷ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 3/73.

³⁴⁸ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 4/181.

³⁴⁹ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân* 3, 3/15.

³⁵⁰ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân* 3, 3/183.

³⁵¹ İbnü'l-Fakîh, *Kitâbü'l-Büldân*, 89.

³⁵² İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 5/279; Ebû Ubeyd el-Bekrî, *Mu'cemü me'sta'cem*, 2/693.

³⁵³ Taberî, *Târihu't-Taberî*, 1967, 3/170; İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, 2/493; Kalkaşendî, *Nihâyetü'l-ereb*, 460.

İslâm ordusu tarafından fethedilmiştir.³⁵⁴ Fethinden sonra ridde hareketlerine karşı mücadele sürecinde bu kale, Alâ b. Hadramî tarafından stratejik bir karargah olarak kullanıldı.³⁵⁵ Aynı zamanda adını buradaki kaleden alan Cuvâsâ Savaşı meydana gelmiş ve savaş, Müslümanların galibiyetiyle sonuçlanmıştır.³⁵⁶ Ridde savaşları döneminde, İslâm coğrafyasında yaşanan güvenlik zafiyeti nedeniyle, Mekke ve Medine dışındaki yerleşim yerlerinde Cuma namazının kılınması geçici olarak durdurulmuştu. İslâm birliğinin yeniden tesis edilmesiyle birlikte, Cuma namazı ibadeti yeniden ihya edildi. Bu bağlamda, el-Cuvâsâ'daki Abdülkays Mescidi, Mekke ve Medine dışında Cuma namazının kılındığı ilk yer olması hasebiyle İslâm tarihinde önemli bir yere sahiptir.³⁵⁷

es-Safâ: Aslen bir kasaba olan es-Sâfâ'nın içinde, aynı adla bir kale bulunmaktadır.³⁵⁸

4.2. BAHREYN'İN DOĞAL ALANLARI

Bahreyn, adalardan oluşan bir yerleşim yeridir. Bu sebeple burada birçok ada bulunmaktadır. Ancak, ülkede yüksek dağlar bulunmaz; ülkenin en yüksek noktası bile deniz seviyesinden sadece birkaç yüz metre yüksektir.³⁵⁹ Ebû 'Ubeyd el-Bekrî Bahreyn'i *"tatlı su pınarlarıyla dolu, düzlük ve bol nehirli bir ülke"*³⁶⁰ olarak tanıtmaktadır.

4.2.1. Bahreyn'in Adaları

Uvâl: Bir ada olan Uvâl, sonraki dönemlerde bir şehir hüviyetine sahip olmuştur.³⁶¹ Uvâl, sahilden bir günlük mesafede bir adadır ve hurma, muz, ceviz,

³⁵⁴ Taberî, *Târihu't-Taberî*, 3/304; İbn Haldûn, *el-İber*, 2/504.

³⁵⁵ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 5/278; Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân*, 90; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 1/349.

³⁵⁶ Halîfe b. Hayyât, *Târihu Halîfe b. Hayyât*, 116; Zehebî, *Târihu'l-İslâm*, 2/47.

³⁵⁷ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 9/421.

³⁵⁸ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 1/172, 3/411.

³⁵⁹ Bilge, "Bahreyn", 4/492.

³⁶⁰ Ebû Ubeyd el-Bekrî, *el-Mesâlik ve'l-memâlik*, 1/370-371.

³⁶¹ Zemahşerî, *el-Cibâlu ve'l-emkine ve'l-miyâh*, 39; Ebû Abdillâh Muhammed b. Muhammed b. Abdillâh b. İdrîs eş-Şerîf es-Sebtî es-Sıkkî İdrîsî, *Nüzhetü'l-müşâtâk fi'htirâkı'l-afâk* (Beyrut: 'Âlimü'l-

turunç, tahıl, ağaçlar ve nehirler açısından zengindir. On altı günlük bir yolculuk mesafesinde uzun bir ada olan Uvâl, Sâsânî kısırları tarafından bir sürgün yeri olarak kullanılmıştır.³⁶² Kaynakların aktardığına göre ada, ismini Benî Bekir b. Vâil ve Benî Temîm'e mensup insanlar tarafından tapınılan boğa başı şeklindeki bir fetüsten almıştır.³⁶³

Şufêr: Şufâr, Uval ile Katar arasında bulunan bir adadır ve burada birçok köy bulunur. Bu ada Hecer topraklarına bağlı olup sakinleri Abdülkays kabilesinden Benî Âmir b. Hâris'tir.³⁶⁴

Kâvân: Benî Kâvân Adası olarak da bilinir. Fars Denizi'nde, Bahreyn ile Umman arasında yer alır. Fars Denizi'nin en önemli adalarından olan ada, bir zamanlar yerleşim yerleri ve tarım arazilerine sahipti.³⁶⁵

Semehîc: Bahreyn ile Umman arasında bulunan bir adadır.³⁶⁶

4.2.2. Bahreyn'in Dağları

Bahreyn'de bulunan dağlar şu şekildedir:

Üvâre: Benî Temîm topraklarında yer alan bir dağdır.³⁶⁷

Bâbun: Hecer şehrinin yakınında ve denize yakın bir konumda yer almaktadır.³⁶⁸

Kütüb, 1988), 2/379; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 1/347, 2/27, 432.; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb fi funûn ve'l-edeb*, 1/245; Ahmed Rıza, *Mu'cemü metni'l-luğa*, 1/225; Amr b. Kamîc, *Dîvânu Amr b. Kamîc*, thk. Halil İbrahim el-Atiyye (Beyrut: Dâru Sâdır, 1994), 44.

³⁶² Ebû Ubeyd el-Bekrî, *el-Mesâlik ve'l-memâlik*, 1/371; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 1/274.

³⁶³ Mohammad Abdu'l-Hadi Saleh Al-Jazi, "A Historical Study on The Kingdom of Bahrain", 345.

³⁶⁴ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 3/353; Ahmed Rıza, *Mu'cemü metni'l-luğa*, 3/341.

³⁶⁵ Ebû'l-Kâsım Ubeydullâh b. Abdillâh İbn Hurdâzbih, *el-Mesâlik ve'l-memâlik* (Beyrut: Dâru Sâdır, 1889), 62; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân* 2, 2/139.

³⁶⁶ Ezherî, "Semehîc", 6/271; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 3/246.

³⁶⁷ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 1/273.

³⁶⁸ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 1/303.

Vâliğ: Bahreyn ve Yemâme arasında bulunan bir dağdır.³⁶⁹

Kâli‘: Bahreyn ve Basra arasında bulunan bir dağdır.³⁷⁰

‘Utâle: Bahreyn ve Yemâme arasında, Benî Temîm toprakları içerisinde bulunan bir dağdır. Coğrafi ve kültürel özellikleri nedeniyle, gizem ve merak konusu olmuştur.³⁷¹

el-Hâzim: Uvâl yakınlarında, dalgıçların ikamet ettiği, siyah renkli bir dağdır.³⁷²

Kaynaklarda yer alıp özel isme sahip olan ancak hakkında herhangi bir bilginin olmadığı dağlar da şunlardır:

Tîmâr,³⁷³ **Mutâli‘,**³⁷⁴ **Ğulğul,**³⁷⁵ **Hibrîr.**³⁷⁶

4.2.3. Bahreyn’in Nehirleri

Mehallem: Tatlı suya sahip olan ve bölgede geniş bir kanal ağı oluşturan Mehallem,³⁷⁷ Bahreyn’de bulunan büyük bir nehirdir. Arap topraklarında önemli bir yere sahiptir. Aktığı yerde hurma ağaçları, tarlalar, kuyular ve kaleler bulunur.³⁷⁸ Bölgeye Bahreyn isminin verilmesine sebep olan iki nehirden biridir.³⁷⁹

³⁶⁹ Zemaşerî, *el-Cibâl ve ‘l-Emkine ve ‘l-Miyâh*, 322; Yâkût el-Hamevî, *Mu‘cemü‘l-büldân*, 5/355.

³⁷⁰ Yâkût el-Hamevî, *Mu‘cemü‘l-büldân*, 4/299.

³⁷¹ Zemaşerî, *el-Cibâl ve ‘l-Emkine ve ‘l-Miyâh*, 228; Yâkût el-Hamevî, *Mu‘cemü‘l-büldân*, 4/129.

³⁷² Ebû Ubeyd el-Bekrî, *el-Mesâlik ve ‘l-memâlik*, 1/371.

³⁷³ Yâkût el-Hamevî, *Mu‘cemü‘l-büldân*, 2/67.

³⁷⁴ Ebû Mansûr Muhammed b. Ahmed b. Ezher el-Ezherî el-Herevî Ezherî, *Tehzîbü‘l-luğa*, thk. Muhammed Avd Mür‘ib (Beyrut: Dâru İhyâi‘t-Turâsi‘l-‘Arabî, 2001), 2/162; Yâkût el-Hamevî, *Mu‘cemü‘l-büldân*, 5/52; Ahmed Rıza, *Mu‘cemü metni‘l-luğa*, 1958, 1/403.

³⁷⁵ Yâkût el-Hamevî, *Mu‘cemü‘l-büldân*, 4/208; Ebû Alâ Bihâuddin Ahmed Rıza, *Mu‘cemü metni‘l-luğa* (Beyrut: Dâru Mektebeti‘l-Hayât, 1958), 4/319.

³⁷⁶ Yâkût el-Hamevî, *Mu‘cemü‘l-büldân* 2, 2/213.

³⁷⁷ Hemdânî, *Sıfatü Cezîreti‘l-‘Arab*, 160; Yâkût el-Hamevî, *Mu‘cemü‘l-büldân*, 4/180.

³⁷⁸ Hemdânî, *Sıfatü Cezîreti‘l-‘Arab*, 160.

³⁷⁹ Hemdânî, *Sıfatü Cezîreti‘l-‘Arab*, 138.

‘Aynü’l-Cerîb: ‘Aynü’l-Cerîb, Bahreyn’de bulunan büyük bir nehirdir. Bölgeye Bahreyn isminin verilmesine sebep olan iki nehirden biridir.³⁸⁰

es-Safâ: Kaynağı Mahallem Nehri olan es-Safâ, Bahreyn’in tatlı su kaynaklarından olup bol ve suları kurumayan, aynı zamanda Hecer’in tüm köylerini sulayan iki kanaldan biridir.³⁸¹

el-Sariyy: Kaynağı Mahalem Nehri olan el-Sarri, Hecer’in tüm köylerini sulayan iki kanaldan biridir.³⁸²

4.3. BAHREYN’İN DİNİ YAPISI

Her bölgenin, her uygarlığın kendine has bir dini olmuştur. Bu uygarlıklar, gittikleri bölgelere kültürleriyle beraber dinlerini de taşımış ve yerleştikleri bölgede dinlerinin da yayılmasını sağlamışlardır. Bahreyn’e yerleşen uygarlıklar da kendi dinlerini bu bölgede yaymışlardır. Bölgede bulunan kuyulardan, günümüzde Bahreyn Ulusal Müzesi’nde saklanan ve yaklaşık üç bin yıl önce bölgede dini uygulamaların varlığını doğrulayan kayda değer Erken Dilmun eserleri çıkarılmıştır.³⁸³ Bu bulgular, Bahreyn’in tarih öncesi dönemlerindeki kültürel ve dini hayatı hakkında önemli ipuçları sunmaktadır. Aynı şekilde Sâsânî İmparatorluğu da Bahreyn’i ele geçirdikten sonra bölgede kendi inanışları olan Mecûsîliği yayarak bölgenin dini yapısını önemli bir ölçüde etkilemiştir.

Bahreyn, tarih boyunca dinî hoşgörüye sahne olmuş bir coğrafya olarak dikkat çekmektedir. Hz. Peygamber’in hicret döneminde, hicret için Hz. Peygamber’e sunulan seçenekler arasında Bahreyn’in de yer alması,³⁸⁴ bu bölgenin o dönemde bile dinî çeşitliliğe ve hoşgörüye açık bir ortam olduğunu göstermektedir.

³⁸⁰ Hemdânî, *Sıfatü Cezîreti’l-‘Arab*, 138.

³⁸¹ Yâkût el-Hamevî, *Mu‘cemü’l-büldân*, 3/160, 219, 411.

³⁸² Yâkût el-Hamevî, *Mu‘cemü’l-büldân*, 3/219.

³⁸³ “Ain Umm Al Sujur Archaeological Site”, *The Bahrain Authority for Culture and Antiquities* (Erişim 30 Mart 2024).

³⁸⁴ Hz. Peygamber’in şöyle dediği rivayet edilmiştir: “Allah, bana şöyle vahyetti: “Şu üç beldeden hangisine inersen orası senin hicret diyarın olacaktır: Medine, Bahreyn ve Kınnesrîn.” İbn Asâkir, *Târîhu medîneti Dimaşk*, 55/188; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 4/421.

4.3.1. Mecûsîlik

Mecûsîlik, Sâsânî İmparatorluğunun resmi diniydi. Diğer Arap bölgelerine kıyasla Sâsânî İmparatorluğuna bağlı bir bölge olmasından dolayı Bahreyn bölgesinde de önemli bir Mecûsî nüfus yaşamaktaydı.³⁸⁵ Bu din, söz konusu bölgelerde, özellikle yönetici kesim ile zengin insanlar tarafından kabul görmüş, bununla birlikte bazı Arap kabileleri arasında da yayılma imkânı bulmuştur.³⁸⁶ Nitekim Bahreyn emiri Münzir b. Sâvâ'nın gönderdiği mektupta Bahreyn'de Mecûsîlerin yaşadığı aktarılmaktadır.³⁸⁷

Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ebî Bekr b. Eyyûb İbn Kayyim el-Cevziyye, Hecer'de bulunan Mecûsîlerin aslen Arap olduğunu ancak Pers diyarlarına yakın bölgelerde yaşadıkları için onların dinlerine girdiklerini aktarmaktadır.³⁸⁸

4.3.2. Yahudilik

Bahreyn'de Yahudi dinine mensup kimseler de bulunmaktaydı. Onların Bahreyn'de yaşadığını, Münzir b. Sâvâ'nın Hz. Peygamber'e gönderdiği, Bahreyn bölgesinde Mecûsî ve Yahudilerin bulunduğunu ve onlar hakkında emrinin ne olduğunu sorduğu mektup ve Hz. Peygamber'in Alâ b. Hadramî ve Münzir b. Sâvâ'ya gönderdiği mektuplardan anlamaktayız.³⁸⁹ Hz. Peygamber'in verdiği seçim özgürlüğü sayesinde Bahreyn Yahudileri İslâmiyet'e girmeyerek cizye ödemeye razı olmuştur.³⁹⁰

4.3.3. Hristiyanlık

Bahreyn, Sâsânîlerin hâkimiyeti altında bulunmasına rağmen Hristiyan dinine mensup kimseleri de içinde barındırıyordu. M. 3. yüzyılın ortalarından itibaren

³⁸⁵ Cahid Kara, "İslâm Coğrafyasında Mecûsîler (Emevîlerin Sonun Kadar)", (*AİBÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1/2 (2013), 20.

³⁸⁶ Zekiye Sönmez, *İslâm'ın Ortaya Çıktığı Dönemde Arap Yarımadası'nda Hristiyanlık* (Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora, 2010), 57-58.

³⁸⁷ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 1/227; İbn Seyyidünnâs, *Uyûnü'l-eser*, 2/334.

³⁸⁸ Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ebî Bekr b. Eyyûb ez-Züraî ed-Dımaşkî el-Hanbelî İbn Kayyim el-Cevziyye, *el-Fıkhu's-sîretü'n-nebeviyye*, thk. Doktor Seyyid el-Cemîlî (Beyrut: Dâru'l-Fikri'l-'Arabî, ts.), 151.

³⁸⁹ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 1/227; Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân*, 87; Kalkaşendî, *Nihâyetü'l-ereb*, 270; Necde Hammâş, *el-İdâre fi'l-'aşri'l-Ümevî* (Beyrut: Daru'l-Fikr, 1980), 63-64.

³⁹⁰ Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân*, 87; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 2/95.

Bahreyn adalarında ve Katar gibi yerleşim alanlarında kiliseler ve piskoposluklar ortaya çıkmıştır.³⁹¹ Aynı şekilde başta Muharrak (Muharrak) ve Dârîn olmak üzere bölgenin birçok kesiminde de piskoposlukların varlığından bahsedilmektedir.³⁹²

Senetü'l-vüfûd³⁹³ olarak adlandırılan ve Arap kabilelerin Hz. Peygamber'le görüşmek üzere Medine'ye geldikleri dönemde Bahreyn'den de bir heyet Hz. Peygamber'in huzuruna geldi. Bu heyetin içinde bulunan ve câhiliye döneminde de saygın bir kimse olan Cârûd, Hristiyan'dı.³⁹⁴

4.3.4. Putperestlik

Kaynaklar, Muşakkar Panayırı'nda Abdülkays kabilesinin taptığı ve bakımını Benî Âmir'in üstlendiği Zû'l-Lebâ adında bir putun varlığından bahseder. Bu puta tapınma yöntemi şu şekilde idi:

“Buyur ey tanrım, buyur! Buyur ey Rab! Mudârlıları bizden uzak tut, bu yolcuğumuzu güvenli kıl! Ey tanrım, bizi Hecer'in efendilerinden korusun!”³⁹⁵

Ayrıca Bekir b. Vâil ve Temîm kabilesinden insanlar tarafından tapınılan Uvâl adında, boğa başı şeklindeki bir fetüsten de bahsedilmiştir.³⁹⁶

4.3.5. Yaygın Olan Mezhepler

Hız. Peygamber'in vefatının ardından, İslâm toplumu içinde henüz mezheplerin oluşumu söz konusu değildi. Müslümanlığı benimsediği bu dönemde Bahreyn, İslâm dünyasının bir parçası haline geldi ve ilk olarak genel bir İslâmi kimlik benimsedi.³⁹⁷ Bu nedenle, Bahreyn'in İslâm'ı kabul ettiği dönemde Sünnî, Şîî ya da diğer mezhepler şeklinde bir ayrım söz konusu değildi. Mezheplerin oluşumu, İslâm tarihinin ilerleyen

³⁹¹ Aziz S. Atiya, *A History Of Eastern Christianity* (Londra: Methuen & Co Ltd., 1967), 258.

³⁹² John Spencer Trimingham, *Christianity Among The Arabs In Pre-Islamic Times* (Londra: William Clowes and Sons Ltd., 1979), 280,281.

³⁹³ Detaylı bilgi için bk: Mustafa Fayda, “Senetü'l-Vüfûd”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 36/520-521.

³⁹⁴ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 8/120; İbn Asâkir, *Târîhu medîneti Dimaşk*, 60/85; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, 2/162.

³⁹⁵ İbn Habîb, *el-Muhabber*, 317; Ebû Muhammed Alî b. Ahmed b. Saîd b. Hazm el-Endelüsî el-Kurtubî İbn Hazm, *Cemheretu ensâbi'l-Arab*, thk. Abdüsselam Muhammed Harun (Mısır: Dâru'l-Ma'ârif, 1962), 493; Kehhâle, *Mu'cemu kabâili'l-Arab*, 2/727.

³⁹⁶ Mohammad Abdu'l-Hadi Saleh Al-Jazi, “A Historical Study on The Kingdom of Bahrain”, 345.

³⁹⁷ bk: s. 16.

süreçlerinde, özellikle de dördüncü halife Hz. Ali'nin halifeliği döneminde yaşanan iç çatışmalar ve siyasî ayrışmaların ardından meydana gelmiştir. Bu süreçte mezhepler siyasî ve dinî gelişmelerin bir sonucu olarak şekillenmiştir.³⁹⁸ Bahreyn'in de, öncelikle Emevîlerin bir parçası olarak, devletin dinî ve siyasî gelişmeleri etkisi altında kaldığı söylenebilir.

Hz. Ali ve Muâviye arasında vuku bulan ve tahkim olayı sonrasında ortaya çıkan Hâricîlik,³⁹⁹ ileriki zamanlarda Bahreyn'de önemli bir yayılma alanı bulmuştur. Nitekim Necde b. Âmir, Ebû Fûdeyk, Reyyân en-Nekrî isyanları gibi Bahreyn'de gerçekleşen isyanların hepsi Hâricî kökenli olup halkın desteğiyle gerçekleşmiştir.⁴⁰⁰

Emevîler döneminde, Bahreyn'deki Şîî faaliyetleri hakkında ise yeterli bilgi bulunmamaktadır. Buna sebep olarak Bahreyn'in, özellikle Hâricîlerin yoğunlukta olduğu bir yerleşke olması gösterilebilir. Bununla beraber Şîa'nın imâmet inancının aksine, genel olarak halifesiz İslâm toplumunun da olabileceği düşüncesine sahip olan Hâricîler, ihtiyaç halinde ise devlet liderinin Kureyşli, hür, köle veya herhangi bir kimse olmasında bir sakınca görmezler.⁴⁰¹ Bu durum, Hâricîlerin kök saldıği Bahreyn'de, Şîiliğin yayılımını kısıtlayan faktörlerden biri olarak değerlendirilebilir. Bahreyn'de Şîilik, ancak İsmâiliyye kolunu temsil eden Karmatîler döneminde, 3-4/9-10. yüzyılları arasında hâkimiyet kurabilmiştir.⁴⁰²

Hasan-ı Basrî'nin (ö. 110/728) öğrencisi iken ondan ayrılarak Mu'tezile mezhebini kuran Vâsıl b. Atâ (ö. 131/748),⁴⁰³ kendi fikirlerini yaymak amacıyla birçok dâîyi⁴⁰⁴ Arap Yarımadası'nın çeşitli bölgelerine göndermiştir. Bu bölgelerden bir tanesi de Bahreyn olmuştur. Zira Vâsıl b. Atâ, mezhebinin fikirlerini yaymak amacıyla Eyyûb b. el-Evtan (ö. ??) adlı bir dâîyi, Bahreyn'e göndermiştir.⁴⁰⁵ Çeşitli bölgelere gönderilen Mu'tezîli dâîler, İslâm dinini yaymakla beraber kendi düşünceleri olan

³⁹⁸ Hasan Kurt, "İtikadi Mezheplerin Oluşum Serüveni", *Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2/3 (2013), 30.

³⁹⁹ Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, 1/84; Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihâl*, 1/114.

⁴⁰⁰ bk: s. 39-43.

⁴⁰¹ Ömer Faruk Teber, "Harici İmâmet Nazariyesi ve Mutlak Hakikatin Meşruiyeti Sorunu", *EKEV Akademi Dergisi* 12/34 (2008), 63.

⁴⁰² Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 6/659; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 4/787.

⁴⁰³ Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihâl*, 1/48; Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, 15/22.

⁴⁰⁴ Kendi inanç sistemini veya ideolojisini başkalarına aktif olarak tanıtan, bu sistemi benimsemeye teşvik eden ve genellikle bu amaçla çeşitli yöntemler (vaaz, sohbet, yazılar vb.) kullanan kişi. Detaylı bilgi için bk.: Mustafa Öz, "Dâî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 8/420-421.

⁴⁰⁵ Ebü'l-Hasen Kâdî'l-kudât Abdülcebbar b. Ahmed b. Abdilcebbar el-Hemedânî, *Fazlü'l-i'tizâl*, thk. Eymen Fuâd Seyyid (Beyrut: Dâru'l-Fârâbî, 2017), 225.

Mu‘tezîli düşünceleri de yaymayı amaçlamışlardır. Bu çağrılara büyük bir halk kesimi olumlu cevap vermiş ve bölgede ilim halkaları kurulmuştur.⁴⁰⁶

4.4. BAHREYN’DE BULUNAN DİNÎ MEKANLAR

Her dinin kendine has ritüelleri bulunur. Bu ritüeller her yerde yapılabildiği gibi özel mekanlara ihtiyaç duyan ritüeller de bulunmaktadır. Ancak Bahreyn’de bulunan tapınaklara dair doğrudan ve açık arkeolojik kalıntılar sınırlıdır. Zamanla bu yapılar ya tahrip olmuş ya da İslâm’ın yayılmasıyla farklı dini yapılarla yer değiştirmiştir. Bu anlamda Bahreyn’de günümüze ulaşan bizatihi Mecûsîlere, Yahudilere veya Hristiyanlara ait dini mekanlara pek rastlanmamaktadır. Örneğin 4.000 yılı aşkın süredir kesintisiz olarak yerleşim gören ve eski Dilmun uygarlığının başkenti olan Qalat al-Bahrain’in,⁴⁰⁷ uzun süre boyunca birçok büyük güç ve imparatorluk tarafından istila edilmesi, kalenin farklı katmanlarında farklı kültürel izlerin bırakılmasına neden olmuş⁴⁰⁸ ve kalenin müstakil olarak ele alınmasını engellemiştir. Bunun haricinde Bahreyn’de yapılan modern arkeolojik çalışmalar neticesinde, bir dönem Bahreyn’de Hristiyanlara ait mekanların var olduğu anlaşılmıştır.⁴⁰⁹ Bu anlamda Bahreyn’de günümüze kadar ulaşan ve müstakil olarak ele alınabilecek dini mekanların hemen hepsi İslâmi nitelikler taşımaktadır. Bahreyn’de çok fazla cami ve mescit bulunmaktadır. Bu cami ve mescitler Bahreyn’in tamamına dağılmış durumdadır. Bu cami ve mescitler farklı zaman dilimlerinde, farklı kişi veya kişiler tarafından yaptırılmış olup, yalnızca üç cami çalışmamızın kapsadığı zaman aralığında bulunmaktadır: Bunlar:

Mescid-i Cuvâsâ: Günümüzde Suudi Arabistan sınırları içerisindeki el-Ahsâ’da (el-Husuf, el-Hasâ) yer alan cami, Doğu Arabistan’da inşa edildiği bilinen en

⁴⁰⁶ Usluer, *Basra: Kuruluşundan Emevîlerin Sonuna Kadar Toplumsal Yapı*, 133.

⁴⁰⁷ “Qal’at al-Bahrain – Ancient Harbour and Capital of Dilmun”, *UNESCO World Heritage Convention* (Erişim 10 Ağustos 2024).

⁴⁰⁸ “Qal’at al-Bahrain – Ancient Harbour and Capital of Dilmun”.

⁴⁰⁹ *Sat7 Türk Haber*, “Bahreyn’de Hristiyan Tarihine İlişkin İlk Kanıtlar Bulundu” (Erişim 30 Mart 2024).

eski camidir. Orijinal yapının çoğu harabeye dönmüşse de 2007 yılında restore edilmiştir.⁴¹⁰

Mescidü'l-Khamis: H. 2. yüzyılın ortalarına doğru inşa edilen Mescîdü'l-Khamis, Arap yarımadasının ilk İslâm camileri arasında yer alarak, İslâm mimarisinin erken dönem örneklerinden biri olarak kabul edilir. Bahreyn coğrafyasında günümüze kadar ulaşan en eski İslâm yapıtı olan bu cami, İslâm'ın bölgedeki yayılış süreci ve yerel mimari etkileşimleri hakkında önemli veriler sunmaktadır.⁴¹¹ O dönemde diğer camiler genellikle ahşap ve çamurdan yapılırken Mescidü'l-Khamis, Bahreyn kayalarından inşa edilmiştir. Sonraki zamanlarda restore edilen camiye eklemeler de yapılmıştır.⁴¹²

Mescid-i Cemmâle (el-Rafie Cami): Günümüzde Bahreyn'in başkenti Manama'ya bağlı el-Biladü'l-Kadîm'de yer alan Mescîd-i Cemmâle, h. 2. yüzyılda inşa edilmiş olup, ülkedeki en eski ikinci cami olma özelliğiyle İslâm'ın erken dönemlerine ait önemli bir mimari eserdir.⁴¹³ Bu camide, bir kayaya oyulmuş halde İslâm'ın temel inanç esasını ifade eden kelime-i tevhid bulunmaktadır.⁴¹⁴

4.5. BAHREYN'İN SOSYO-KÜLTÜREL YAPISI

Bahreyn, tarih boyunca birçok medeniyete ev sahipliği yapmıştır. Bölgede etnik farklılık yanında dini farklılık da göze çarpmaktadır. Bölge, Arap yarımadasında bulunması hasebiyle birçok Arap kabilesini; uzun bir dönem Sâsânî İmparatorluğu egemenliği altında bulunması hasebiyle de Fars kökenli toplulukları barındırmıştır. Örneğin Sâsânî egemenliğinden önce kurulan Tenûh birliği,⁴¹⁵ daha sonrasında bölgenin önemli gücü olacak olan Temîm ve Abdülkays; Ezd, Âli Âmir, Rebîa, Bekir

⁴¹⁰ “Madain Project”, *Jawatha Mosque* (Erişim 28 Mart 2024).

⁴¹¹ “Al Khamis Mosque”, *OIC - IRCICA Prince Sultan Ibn Salman Islamic Architectural Heritage Database* (Erişim 10 Ağustos 2024).

⁴¹² Nüveyderî, *A'lâmü's-sekâfe*, 31-32; “Masjid al-Khamis”, *Archnet* (Erişim 31 Ağustos 2024).

⁴¹³ Hasan İbrahim el-Saîd, *el-'Akdü'n-nazîm fî târîhu Uvâl ve'l-bilâdü'l-kadîm* (Bahreyn: Câmi'etü's-Sekâfe ve'l-Fünûn, 1994), 53,54.

⁴¹⁴ el-Saîd, *el-'Akdü'n-nazîm*, 61.

⁴¹⁵ İbn Hişâm, *Sîret-i İbn Hişâm*, 1/610; Temir, *Nesep Atlası*, 204.

b. Vâil ve İyâd kabileleri Araplardan müteşekkildi.⁴¹⁶ Araplar dışındaki bir diğer unsur da ebnâlardı. Bahreyn'in Hecer bölgesinde yoğunlaşan Fars kökenli ebnâlar, Hz. Peygamber döneminde İslâm'ı kabul eden Abdülkays kabilesiyle olan yakın ilişkileri sayesinde İslâmiyeti benimsemişlerdir.⁴¹⁷

4.5.1. Kullanılan Diller

Bahreyn'in tarih boyunca birçok medeniyete ev sahipliği yapması, ülkede birden fazla dilin var olmasına sebep olmuştur. Özellikle Bahreyn'den gelen heyetlerin Hz. Peygamber ile bire bir konuşması⁴¹⁸ ve Bahreyn'in tarih boyunca bir Arap yerleşkesi olması hasebiyle⁴¹⁹ bölgede Arapçanın yaygın olarak konuşulduğu söylenebilir. Bahreyn'deki Yahudi ve Hristiyan nüfusun azınlıkta olması, bu topluluklar hakkındaki detaylı sosyolojik ve dilbilimsel araştırmaların sınırlı kalmasına neden olmaktadır. Küçük azınlık grupların dil kullanımı hakkında detaylı kayıtlar tutulmaması sebebiyle Bahreyn'de yaşayan Yahudi ve Hristiyanların hangi dilleri kullandığına dair kesin ve kapsamlı bir veriye ulaşmak mümkün olmamaktadır. Ancak Arap Yarımadası'nda yaşayan Yahudilerin tarih boyunca Arapçayı kültürel ve sosyal entegrasyonlarının bir parçası olarak benimseyip genellikle Arapça konuştukları ve yazdıkları bilinmektedir.⁴²⁰ Bu sebeple Bahreyn'de bulunan Yahudiler'in de Arapça kullandığı kuvvetle muhtemeldir. Aynı şekilde Bahreyn'de yaşayan Hristiyanların da hangi dilleri kullandığına dair kesin ve kapsamlı bir veriye ulaşmak mümkün olmamaktadır. Ancak bölgede bulunan Hristiyanların Arap kabileleri arasında yer alması, Hz. Peygamber'in huzurunda bulunan ve Benî Abdülkays'a bağlı olan Cârûd'un Hristiyan bir kimse olup Hz. Peygamber ile Arapça konuşması⁴²¹ ve Kudâme b. Maz'ûn'un azledilmesi olayında Hz. Ömer ile Cârûd

⁴¹⁶ Hemdânî, *Sıfatü Cezîreti'l-'Arab*, 169; Sâid el-Endelüsî, *Tabakâtü'l-ümem*, 45; Ebû Ubeyd el-Bekrî, *Mu'cemü me'sta'cem*, 1/81; Sem'ânî, *el-Ensâb*, 1/397; Kalkaşendî, *Nihâyetü'l-ereb*, 95,106,179,258,338; Algül, "Ezd", 12/46.

⁴¹⁷ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 2/170.

⁴¹⁸ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 1/272; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 7/247.

⁴¹⁹ İbn Hişâm, *Sîret-i İbn Hişâm*, 1/610.

⁴²⁰ Reeve S. Simon vd., *The Jews of the Middle East and North Africa in Modern Times* (New York: Columbia University Press, 2003), 115-116; Shelomo Dov Goitein, *A Mediterranean Society* (Los Angeles: Near Eastern Center University of California, ts.), 1/15.

⁴²¹ İbn Hişâm, *Sîret-i İbn Hişâm*, 2/575; İbn Sa'd, *et-Tabakât* 8/120; Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 3/136; İbn Seyyidünnâs, *Uyûnü'l-eser*, 2/290.

arasında sözlü bir tartışmanın vuku bulması,⁴²² Bahreyn'deki Hristiyanların Arapça kullandığına veya Arapçayı bildiklerine işaret etmektedir.

Fars İmparatorluğu'nun bölgeye hâkim olması ve ticaret yollarının Bahreyn üzerinden geçmesi, Farsçanın da bu topraklarda konuşulma ihtimalini güçlendirmektedir. Nitekim Cârûd, Fars tarihi ve dili konularında bilgi sahibi bir kimse olarak temâyüz etmişti.⁴²³ Ancak mevcut kaynaklar, Cârûd'un Farsça öğrenme sürecinin detaylarını ortaya koymada yetersiz kalmaktadır. Bu durum, yalnızca Cârûd'un kişisel dil becerileri hakkında değil, aynı zamanda Bahreyn'de Farsçanın ne denli yaygın olduğu ve hangi sosyal çevrelerde kullanıldığı gibi daha geniş sorulara da cevap vermeyi zorlaştırmaktadır.

4.5.2. Aile ve Evlilik

Bahreyn'deki evlilik kutlamaları, geleneksel toplumsal yapının ve kültürel değerlerin yansıması olarak iki aşamada gerçekleşmekteydi. İlk aşama olan “walima”da, sözleşmenin yapılmasıyla birlikte kız ve erkek tarafları bir araya gelir, geleneksel törenler icra edilir ve kutlamalar başlardı. Bu aşamada, tarafların vasileri tarafından yapılan konuşmalar, evliliğin toplumsal onayını almasını sağlayan önemli bir uygulamaydı. İkinci aşamada ise evlilik tamamlanır ve daha görkemli kutlamalar düzenlenirdi. Bu kutlamalarda, gelinin ailesi tarafından atalarının ve toplumun değerlerinin övülmesi, gelinin yeni ailesine katılımının kutlanması ve toplumsal birlik duygusunun güçlendirilmesi amaçlanırdı. Bu tür törenler, Bahreyn toplumunda evliliğin sadece iki bireyin birleşmesi değil, aynı zamanda iki ailenin ve daha geniş bir toplumsal yapının birleşmesi olarak görüldüğünü göstermektedir.⁴²⁴

4.5.3. Yiyecekler

İslâm öncesi dönemde basit bir yaşam süren Bahreyn halkı, İslam'ın kabulüyle birlikte de beslenme alışkanlıklarını korumuş, ağırlıklı olarak tahıl ürünleri ve et

⁴²² İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 8/121; Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, 17/481.

⁴²³ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 3/303.

⁴²⁴ Haya al-Naimi, *Bahrain since the Prophet's Time to The Abbasid Period* (University of Wales, Doktora, 1998), 148-149.

tüketmiştir. Şehirlerde yaşayan nüfus, çöl halkına kıyasla daha sofistike bir mutfak kültürüne sahip olsa da temel besin maddeleri büyük ölçüde aynı kalmıştır. Bahreyn mutfağında, “sand” adı verilen et suyuna batırılmış ekmek, “lamza” denilen yağda kızartılmış ekmek parçaları, “kosshan” olarak adlandırılan balıklı pirinç yemeği ve kaba buğday irmiği gibi yerel lezzetler ön plana çıkmıştır. “Gadid” adı verilen kurutulmuş et, hurma, deve sütü ve inek sütü gibi ürünler de beslenmenin önemli bir bölümünü oluşturmuştur.⁴²⁵

4.5.4. Eğlenceler

Bahreyn halkı, tarih boyunca avcılık ve at yarışı gibi etkinliklerle uğraşarak hem geçimlerini sağlamışlar hem de askerî becerilerini geliştirmişlerdir. Avcılık, sadece beslenme ihtiyacını karşılamakla kalmamış, aynı zamanda bireyleri fiziksel olarak güçlendirerek, savaş becerilerini geliştirmek amacıyla düzenli olarak yapılan koşu, saldırı ve binicilik gibi askerî eğitimlere zemin hazırlamıştır. Okçuluk ve kılıç kullanma gibi becerilerde uzmanlaşan Bahreyn halkı, avladıkları hayvanların etini diğer et türlerine tercih etmiştir. At yarışı ise, toplumun tüm kesimleri tarafından büyük ilgi gören ve sosyal birleşmeyi sağlayan önemli bir etkinlik olarak kabul edilmiştir. Bu bölge halkı arasında popüler olan eğlence türlerinden biri de direkler ve sopa ile oynanan bir top oyunuydu. Çocuklar, topu havaya atar ve topu havada tutmak için sopayla vururlardı. Sopa, yaklaşık bir metre uzunluğunda ahşap bir çubuktu. Top, her iki taraf tarafından sürekli havada tutulurdu.⁴²⁶

4.5.5. Kültürel Hayat

4.5.5.1. İlmi Faaliyetler

Bahreyn, İslâm coğrafyasının önemli bir parçası olarak dini ilimlerin gelişimi için uygun bir zemin sunmuştur. Ancak, yaptığımız araştırmalar neticesinde Bahreyn’de hadis ilminin diğer ilimler arasında temayüz ettiğini gözlemledik. Başta

⁴²⁵ al-Naimi, *Bahrain since the Prophet’s Time to The Abbasid Period*, 147-148.

⁴²⁶ al-Naimi, *Bahrain since the Prophet’s Time to The Abbasid Period*, 149-150.

Ebân el-Muhâribî (ö. ?/?) olmak üzere Bahreynli birçok sahâbînin,⁴²⁷ Hz. Muhammed ile doğrudan temas kurarak hadisleri bizzat kendisinden öğrenmeleri ve bu bilgileri memleketlerine taşımaları, Hadis ilminin Bahreyn’de gelişmesinde önemli bir etken olarak kabul edilebilir.

Bahreyn’de özellikle tâbiîn neslinden birçok alim çıkmıştır. Bu dönemde Bahreynli meşhur alimler şunlardır:

Hallâs b. ‘Âmr el-Hecerî: Hallâs b. Âmr el-Hecerî, hadis rivayetinde güvenilir kabul edilen (sika) raviler arasında yer alır. Hz. Ali, Hz. Âişe, Ebû Hüreyre ve Ammâr b. Yâsir (ö. 37/657) gibi önemli sahâbîlerden hadisler rivayet etmesiyle tanınır. Ondan da Katâde (ö. 117/735) başta olmak üzere birçok hadis alimi rivayette bulunmuştur. Hadis ilmiyle yoğun olarak meşgul olan Hallâs, rivayet ettiği hadisleri kaydettiği bir sahifesi olduğu bilinmektedir. Bu durum, onun hadis rivayetine verdiği önemi ve hadis ilmine yaptığı katkıları göstermektedir.⁴²⁸

Hadramî b. ‘Aclân (ö. ?/?): Hadramî b. ‘Aclân, kimi kaynaklara göre Cârûd kimi kaynaklara göre ise Benî Cezîme’nin (Beni Abdülkays’ın bir kolu) mevlâsıdır (azatlı köledir). Hadramî hadis rivayetinde H. Ömer’in mevlâsı Nâfi’den (ö. 117/735) nakil yapmış, ondan da Ziyâd b. Rabî‘ rivayette bulunmuştur.⁴²⁹

Ziyâd b. Süleym el-‘Abdî (ö. ?/?): Ziyâdü’l-A‘cem olarak bilinen Ziyâd b. Süleym el-‘Abdî, tanınmış bir hadis ravisi ve ünlü bir şair olarak literatürde yer almaktadır. Hz. Ömer döneminde, İstahr şehrinin fethinde bulunmuştur. Ziyâd, Abdullah b. Amr b. Âs (ö. 65/684-85) ve Ebû Mûsâ el-Eş‘arî gibi önemli sahâbîlerden hadis rivayet etmiştir.⁴³⁰ Bu durum, Ziyâd’ın hem hadis rivayeti hem de edebi faaliyetler açısından dikkate değer bir şahsiyet olduğunu göstermektedir.

⁴²⁷ İbn Sa’d, *et-Tabakât*, 9/87; Safedî, *el-Vâfi*, 5/198-199; İbn Hacer, *el-İsâbe*, 1/171.

⁴²⁸ İbn Sa’d, *et-Tabakât* 9, 9/149-150; Zehebî, *Târîhu’l-İslâm*, 2/1091; Safedî, *el-Vâfi*, 13/234.

⁴²⁹ İbn Hibbân, *es-Sikât*, 6/249; Ebû’l-Haccâc Cemâlüddîn Yûsuf b. Abdîrrahmân b. Yûsuf Mizzî, *Tehzîbü’l-Kemâl fî esmâ’i’r-ricâl*, thk. Beşşâr ‘Avvâd Ma’rûf, Maḥmûd Ḥalîl (Beyrut: Müessesetü’r-Risâle, 1992), 6/552.

⁴³⁰ Zehebî, *Siyeru a’lâmi’n-nübelâ*, 5/357.

Ebû Nedra Münzir b. Mâlik el-‘Abdî (ö. 108/726): Münzir b. Mâlik, Abdülkays kabilesinin el-‘Avkâ kolundan olup, hadis rivayetinde sika kabul edilir. Hz. Ali, Ebû Hreyre, İbn Abbas, İbn Ömer ve Ebû Saîd el-Hudrî (ö. 74/693-94) gibi birçok sahâbêden hadis rivayet ederek hadis ilmine önemli katkılar sağlamıştır. Ondan da Katâde başta olmak üzere birçok hadis alimi rivayette bulunmuştur.⁴³¹

Zeyd b. Ali Ebû'l-Kamûsî el-‘Abdî: Talha b. Ubeydullah (ö. 36/656), İbn Abbas, Cârûd, Kays b. Nu‘mân (ö. ??/??), Talha b. ‘Amr el-Basrî’den (ö. ??/??) hadis rivayet etmiş, ondan da Katâde başta olmak üzere birçok hadis alimi rivayette bulunmuştur.⁴³²

Mehdî b. Harb el-‘Abdî el-Hecerî (ö. ??/??): İbn Abbas’ın mevlâsı İkrime’den (ö. 105/723) hadis rivayet etmiştir. Ondan da Hûşib b. ‘Ukayl (ö. ??/??) ve Ebû ‘Ubeyde Abdü'l-Mü'min b. Ubeydullah es-Sedûsî (ö. ??/??) rivayette bulunmuştur.⁴³³

İbrahim b. Müslim el-‘Abdî el-Hecerî (ö. ??/??): Bahreyn bölgesindeki Hecer’den Kûfe’ye hicret eden İbrahim b. Müslim, Abdullah b. Ebû Evfâ (ö. 86/705) ve Avf b. Mâlik (ö. 73/692) gibi önemli sahâbîlerden hadisler rivayet etmiştir. Hadis ilmindeki konumu itibarıyla Süfyân es-Sevrî (ö. 161/778), Süfyân b. Uyeyne (ö. 198/814) gibi tanınmış muhaddisler de ondan hadis rivayet etmişlerdir.⁴³⁴

Süleyman b. Câbir el-Hecerî (ö. ??/??): Abdullah b. Mes‘ûd (ö. 32/652-53) gibi önemli bir sahâbîden hadis rivayet etmiştir. Ondan da Tirmizî (ö. 279/892) rivayette bulunmuştur.⁴³⁵

Abdülhamid b. el-Münzir b. el-Cârûd el-‘Abdî (ö. ??/??): Abdülkays kabilesinin önde gelenlerinden Cârûd’un soyundan gelmekte olup, Basra'ya yerleşmiş, tanınmış bir hadis âlimidir. Enes b. Mâlik gibi önemli sahâbîden hadis rivayet etmiş,

⁴³¹ Sem‘ânî, *el-Ensâbü li's-Sem‘ânî*, 9/192; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 3/198.

⁴³² İbn Hibbân, *es-Sikât*, 4/249; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 3/48.

⁴³³ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 28/586.

⁴³⁴ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 2/203.

⁴³⁵ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 11/378-379.

ondan da Enes b. Sîrîn (ö. 120/738) rivayette bulunmuştur. Hadis âlimleri tarafından güvenilir kabul edilir.⁴³⁶

Avf b. Ebû Cemîle el-‘Abdî el-Hecrî (ö. ??): Hadis rivayetinde sika kabul edilen önemli bir ravi olarak kabul edilmektedir. Basra’ya göç etmiş ve oraya nispet edilmiştir. İshak b. Süveyd, Enes b. Sîrîn, Hasan-ı Basrî gibi tanınmış âlimlerden hadisler rivayet etmiştir. Ondan hadis rivayet edenlerin sayısı oldukça fazladır. Hadis âlimleri tarafından güvenilirliği teyit edilen Avf, dürüstlüğü ve dindarlığı nedeniyle “es-Sadûk” (çok dürüst) olarak anılmıştır.⁴³⁷

Hûşeb b. Akîl el-‘Abdî (ö. ??): Bekir b. Abdullah el-Müzenî (ö. 108/726), Hasan el-Basri ve Mehdi el-Hecrî gibi tanınmış âlim ve tabiînden hadisler rivayet etmiş, ondan da başta Zeyd b. Hubâb (ö. 203/819) ve Tayâlisî (ö. 204/819) olmak üzere Basra alimlerinden birçok kimse hadis rivayetinde bulunmuştur. Hadis âlimleri tarafından sika kabul edilmiştir.⁴³⁸

Zübeyr b. Cünâde el-Hecrî (ö. ??): Künyesi Ebû Abdullah’tır. Kûfe’ye yerleşen ve oraya nispet edilen Zübeyr b. Cünâde, Abdullah b. Büreyde (ö. 140/757 [?]) ve Atâ b. Ebû Rebâh (ö. 114/732) gibi önemli âlimlerden hadisler rivayet etmiş, ondan da Zeyd b. Hubâb ve Îsâ b. Yûnus (ö. 187/803) gibi hadis alimleri rivayette bulunmuştur. Hadis âlimleri tarafından güvenilirliği teyit edilen Zübeyr, bir süre de Merv’de ikamet etmiştir.⁴³⁹

Bahreyn’de, tıp, astronomi, felsefe ve meteoroloji gibi akli ilimlere dair de önemli bir bilgi birikimi mevcuttu. Özellikle Abdülkays kabilesinin liderlerinden Cârûd’un tıp, felsefe, Pers tarihi ve dili konularında bilgi sahibi olması,⁴⁴⁰ bölgedeki bilimsel ve kültürel düzeyin bir göstergesi niteliğindedir. Bu durum, Bahreyn’in tarihsel olarak Pers hâkimiyeti altında bulunması ve Pers kültürünün bölgeye etkisiyle

⁴³⁶ İbn Hibbân, *es-Sikât*, 5/127; Mizzî, *Tehzîbü’l-Kemâl*, 16/460.

⁴³⁷ İbn Hibbân, *es-Sikât*, 7/296; Mizzî, *Tehzîbü’l-Kemâl*, 22/437-440.

⁴³⁸ İbn Hibbân, *es-Sikât*, 8/213; Mizzî, *Tehzîbü’l-Kemâl*, 7/461-463.

⁴³⁹ Mizzî, *Tehzîbü’l-Kemâl*, 9/299-300.

⁴⁴⁰ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 3/303.

açıklanabilir. Bahreyn halkı, bu etkileşim sonucu çeşitli bilim dallarında önemli bilgilere sahip olmuştur.⁴⁴¹

Bahreyn’de astronomi ve meteoroloji alanında uzmanlaşmış alimler de yetişmiştir. Bu isimlerden biri olan Hecerli Ebü’l-Cild (ö. ?/?), Basra’da bile tanınan önemli bir şahsiyetti.⁴⁴² İbn Abbas gibi önemli bir sahâbînin, doğa olayları hakkında Ebü’l-Cild’e danışması, Bahreyn’deki bilimsel faaliyetlerin ne denli ileri seviyede olduğunu göstermektedir.⁴⁴³

4.5.5.2. Şiir ve Hitabet

Bahreyn, Câhiliye döneminde gelişen Arap şiirinin merkezlerinden biri olmuştur. Tarafe b. el-‘Abd gibi şairlerin yetiştiği bu bölge, şiir yoluyla Arap kültürüne önemli katkılarda bulunmuştur. Bahreynli şairler, eserlerinde övünme, kahramanlık, aşk gibi temaları işleyerek, dönemin sosyal ve siyasî yapısını yansıtmışlardır. Özellikle kahramanlık teması, şairlerin kabileler arası rekabetteki rolünü vurgulayarak şiirlerinin önemli bir bölümünü oluşturmuştur. Bahreyn’in bu dönemdeki edebi zenginliği, Arap kültürünün şekillenmesinde belirleyici bir rol oynamıştır.⁴⁴⁴

Bahreyn’in siyasî ve sosyal hayatında önemli bir kabile olan ve gelişmiş lehçeleri sayesinde dili örnek lehçe kabul edilen Temîm kabilesi,⁴⁴⁵ Arap şiir tarihinde de önemli bir yere sahip olup, kabile mensubu şairler aracılığıyla Arap edebiyatına önemli katkılar sağlamıştır. Nitekim Benî Temîm, İslâm’ın ilk dönemlerinde Hz. Peygamber ile olan etkileşimleri sırasında, muhtemelen şiir alanındaki yetkinliklerine güvenerek, kabile övücü temalı şiirlerle Hz. Peygamber ve sahâbîlerle bir edebi düelloya girme çabası göstermiştir. Ancak Sâbit b. Kays (ö. 12/633) ve Hassân b. Sâbit (ö. 60/680 [?]) gibi hatip ve şairlerin etkili konuşmaları ve şiirleriyle karşı karşıya

⁴⁴¹ Birâk Ubeyd ‘Avd el-Mutayrî, *التاريخ السياسى والحضارى لاقليم البحرين منذ ظهور الاسلام وحتى قيام الدولة الاموية* (Garbiye: جامعة طنطا/كلية الآداب/قسم التاريخ, Yüksek Lisans, 1998), 282.

⁴⁴² el-Mutayrî, *التاريخ السياسى والحضارى لاقليم البحرين منذ ظهور الاسلام وحتى قيام الدولة الاموية* براك عبيد عوض المطر, 282.

⁴⁴³ Taberî, *Câmiu’l-beyân*, 13/475.

⁴⁴⁴ el-Mutayrî, *التاريخ السياسى والحضارى لاقليم البحرين منذ ظهور الاسلام وحتى قيام الدولة الاموية* براك عبيد عوض المطر, 219-218.

⁴⁴⁵ Yonis İnanç, “Nahiv İlmi Açısından Temîm Lehçesinin İstîşâd Değeri” 17/31 (2015), 2.

kalan kabile mensupları, bu edebi mücadeleyi kaybetmiş ve sonuç olarak İslâm'ı kabul etme kararı almışlardır.⁴⁴⁶

Hitabet alanında tanınan Sahnâ b. el-Abbâs gibi hatipler de Bahreyn'de yetişmiş ve etkileyici konuşmalarıyla bölgenin edebi atmosferine önemli katkılar sağlamıştır. Bahreyn'de yetişen önemli şair ve hatipler şunlardır:

Tarafe b. el-'Abd: Tarafe b. el-Abd, Bekir b. Vâil kabilesine mensup, şiirleriyle tanınan önemli bir Arap şairidir.⁴⁴⁷ Bahreyn bölgesinde yaşamış ve hicretten yaklaşık otuz yıl önce vefat etmiştir. Mezarının Hecer'de olduğu bilinmektedir. Cesur ve açık sözlü kişiliğiyle bilinen Tarafe, Hire kralı Amr b. Hind (ö. 569) ve kardeşi Ebû Kâbüs en-Nu'mân b. el-Münzir (ö. 602'den sonra) ile olan ilişkilerinde yaşadığı olumsuz deneyimler sonucu onları hicveden bir şiir kaleme almıştır. Bu şiirde kral ve kardeşini sert bir dille eleştirerek onların yönetim anlayışını tenkit etmiştir. Kral Amr b. Hind, bu hicviye karşısında büyük öfke duyarak Tarafe'nin öldürülmesi emrini vermiş ve bu emir de yerine getirilmiştir.⁴⁴⁸

Mütelemmis el-Dab'î (ö. ?/?): Bahreyn'in tanınmış bir diğer şairi, Benî Dabî'a'ya mensup, asıl ismi Cerîr b. Abdülmesih olan Mütelemmis el-Dab'î'dir.⁴⁴⁹ Âsi ve özgürlükçü kişiliğiyle bilinen Mütelemmis, otoriteye karşı gelmekten çekinmeyen ve adaletsizliğe karşı duyarlı bir şair olarak öne çıkmıştır. Tarafe b. el-'Abd gibi o da Hire Kralı Amr b. Hind'i hicveden şiirler yazmış ve böylece kralın öfkesini üzerine çekmiştir. Kralın öldürme emri üzerine Şam'a kaçmak zorunda kalan Mütelemmis, sürgündeyken bile halkını kralın zulmüne karşı ayaklanmaya teşvik etmiştir.⁴⁵⁰

⁴⁴⁶ İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-gâbe*, 1/264-267; İbn Seyyidünnâs, *Uyûnü'l-eser*, 2/253-255.

⁴⁴⁷ Ebû Muhammed Abdullâh b. Müslim b. Kuteybe ed-Dineverî İbn Kuteybe, *eş-Şi'r ve 'ş-şu'arâ'* (Kahire: Dâru'l-Hadîs, 2002), 1/18; Kalkaşendî, *Subhu'l-a'sâ*, 1/392.

⁴⁴⁸ Cevâd Ali, *el-Mufasssâl*, 2001, 5/244; el-Mutayrî, *التاريخ السياسى والحضارى لاقليم البحرين منذ ظهور الاسلام*, وحتى قيام الدولة الاموية براك عبيد عوض المطر, 320-319.

⁴⁴⁹ İbn Kuteybe, *eş-Şi'r ve 'ş-şu'arâ'*, 1/177; İbn Hazm, *Cemheretu ensâbi'l-Arab*, 293; İbn Asâkir, *Târîhu medîneti Dimaşk*, 37/183; İbn Hacer, *el-İsâbe*, 5/86.

⁴⁵⁰ İbn Kuteybe, *eş-Şi'r ve 'ş-şu'arâ'*, 1/177; el-Mutayrî, *التاريخ السياسى والحضارى لاقليم البحرين منذ ظهور الاسلام*, وحتى قيام الدولة الاموية براك عبيد عوض المطر, 222.

Müsakkib b. el-‘Abdî (ö. 7/629): Asıl adı Aîz b. Muhsin’dir. Benî Abdülkays’a mensup olup Bahreyn’in önde gelen şairlerinden biridir.⁴⁵¹ Hicretten yedi yıl sonra vefat eden Müsakkib, Hîre kralı Amr b. Hind ile olan yakın ilişkisiyle bilinir. Tarafe b. el-‘Abd ve Mütelemmis el-Dubâî gibi kralı eleştiren bir tutum sergilemek yerine, Amr b. Hind ve Ebû Kâbüs en-Nu‘mân b. el-Münzir gibi dönemin önemli isimlerini öven şiirler kaleme almıştır. Müsakkib’in şiirleri, detaylı betimlemeleri, güçlü gözlem yeteneği ve sanatsal ifadesiyle dikkat çekmektedir. Özellikle “Nûniye” adlı kasidesi, Arap edebiyatındaki yerini sağlamlaştırmış önemli bir eser olarak kabul edilir.⁴⁵²

el-A‘verü’s-Şennî (ö. ?/?): Asıl adı Beşîr b. Munkiz’dir. Abdülkays kabilesine mensup olup, Hz. Ömer döneminden itibaren ünü yayılmaya başlayan önemli bir şairdir.⁴⁵³ Başta İslâm fetihleri olmak üzere cesaret, cömertlik, erkeklik gibi birçok konuda şiir kaleme almıştır.⁴⁵⁴

Sultânü’l-‘Abdî (ö. ?/?): Asıl adı Kusem b. Habîa’dır. Abdülkays kabilesine mensup olup, Bahreyn’de “el-Sultân” mahlasıyla tanınan önemli bir şairdir.⁴⁵⁵ Şiirleri hikmet dolu ve uzun soluklu olup, özellikle oğluna yönelik öğüt ve nasihatlerle doludur. Devrin önemli şairlerinden Ferezdak ile çağdaştır.⁴⁵⁶

Huleyd ‘Ayneyn (ö. ?/?): Abdülkays kabilesine mensup olan şair, Aynîn bölgesine yerleşmiş ve buradan ün salmıştır.⁴⁵⁷ Cesur ve milliyetçi şiirleriyle tanınan şair, özellikle devrin en meşhur şairlerinden Cerîr’in (ö. 110/728 [?]), Bahreyn halkına

⁴⁵¹ Ebü’l-Hasen İzzüddîn Alî b. Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî İbnü’l-Esîr, *el-Lübâb fî tehzîbü’l-ensâb*, thk. İhsan Abbas (Beyrut: Dâru Sâdır, 1980), 3/325; Cevâd Ali, *el-Mufasssâl*, 18/254.

⁴⁵² İbn Kuteybe, *eş-Şi‘r ve’s-şu‘arâ*, 1/177; el-Mutayrî, *التاريخ السياسى والحضارى لاقليم البحرين منذ ظهور الاسلام*, 222. وحتى قيام الدولة الاموية براك عبيد عوض المطر.

⁴⁵³ İbn Kuteybe, *eş-Şi‘r ve’s-şu‘arâ*, 2, ts., 2/624-626.

⁴⁵⁴ el-Mutayrî, *التاريخ السياسى والحضارى لاقليم البحرين منذ ظهور الاسلام*, 264. وحتى قيام الدولة الاموية براك عبيد عوض المطر.

⁴⁵⁵ İbn Kuteybe, *eş-Şi‘r ve’s-şu‘arâ*, 1/491.

⁴⁵⁶ el-Mutayrî, *التاريخ السياسى والحضارى لاقليم البحرين منذ ظهور الاسلام*, 269.

⁴⁵⁷ İbn Kuteybe, *eş-Şi‘r ve’s-şu‘arâ*, 1/445.

yönelik hicivlerine karşı savunmacı bir tutum sergileyerek bölgesine olan bağlılığını ortaya koymuştur.⁴⁵⁸

Ferezdak (ö. 114/732): Bahreyn’de doğan ve yaşayan en ünlü şairlerinden biri de hiç şüphesiz Benî Temîm’den, asıl adı Hemmâm b. Gâlib olan Ferezdak’tır. Ferezdak, H. 14 yılında Kâzima’da doğdu.⁴⁵⁹ Hem hiciv hem de methiye türlerinde ustaca şiirler yazan Ferezdak, Emevî döneminin ve Arap edebiyatının en önemli isimlerinden biridir.⁴⁶⁰ Şiirlerinde dönemin sosyal ve siyasî atmosferini yansıtan Ferezdak, aynı zamanda kabileler arasındaki rekabetleri de şiirlerine konu etmiştir. Özellikle Cerîr ile olan uzun süren şiirsel mücadelesi, Arap edebiyatında önemli bir yer tutar. Ferezdak’ın şiirleri, Arap edebiyatının klasik dönemi hakkında önemli bilgiler sunmasının yanı sıra, o dönemin siyasî ve sosyal yapısı hakkında da değerli ipuçları içerir.⁴⁶¹

Sahhâr b. el-Abbâs el-‘Abdî (ö. ??): Abdülkays kabilesinden olan Sahhâr b. el-Abbâs el-‘Abdî, Hz. Peygamber döneminde kabilesinin heyetiyle birlikte Medine’ye gelenlerdendi.⁴⁶² Hitabet yeteneği sayesinde çağdaşları arasında etkili bir hatip olarak öne çıkmış, özellikle açık sözlülüğüyle tanınmıştır. Emevî halifesi Muâviye b. Ebî Süfyan da Sahhâr’ın bu üstün belagat yeteneğine hayranlık duyarak ona, bu yeteneği nereden kazandığını sormuştur.⁴⁶³

Sa’sa’a b. Sühân el-‘Abdî (ö. ??): Abdülkays kabilesinin iler gelenlerinden olan Sa’sa’a b. Sühân el-‘Abdî, Hz. Peygamber döneminde yaşamış ancak henüz çocuk yaşta olduğu için Hz. Peygamber’i görememiştir. Kaynaklar, onun üstün belagat, fesahat ve hitabet yeteneğine sahibi olduğunu aktarmaktadır. Sa’sa’a’nın etkili

⁴⁵⁸ el-Mutayrî, *التاريخ السياسى والحضارى لاقليم البحرين منذ ظهور الاسلام وحتى قيام الدولة الاموية براك عبيد عوض المطر*, 272-271.

⁴⁵⁹ İbn Kuteybe, *eş-Şi’r ve ş-şu’arâ*, 1/462.

⁴⁶⁰ Esat Ayyıldız, “Ferezdak’ın Şairliği ve Arap Edebiyatındaki Yeri”, *Mizânü’l-Hak: İslami İlimler Dergisi* 15 (107M.S.), 108.

⁴⁶¹ Ali Şakir Ergin, “Ferezdak”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 12/374.

⁴⁶² İbn Kuteybe, *el-Ma’ârif*, 1/339.

⁴⁶³ İbn Hacer, *el-İsâbe*, 3/330.

hitabet yeteneği, onu döneminin en tanınmış hatiplerinden biri haline getirmiştir. Ünlü âlim Şa‘bî’nin (ö. 104/722) bile ondan hitabet dersi aldığı belirtilmektedir.⁴⁶⁴

4.6. BAHREYN’İN EKONOMİK YAPISI

Bahreyn, coğrafi konumu ve doğal kaynakları sayesinde tarih boyunca çeşitli ekonomik faaliyetlerin merkezi olmuş ve önemli bir ticaret merkezi haline gelmiştir. Bölgede gerçekleştirilen başlıca ekonomik faaliyetler şunlardır:

4.6.1. Ticaret

Bahreyn, stratejik coğrafi konumu sayesinde tarih boyunca deniz ticaret yollarının kesiştiği önemli bir merkez olmuştur. Bu konum, bölgenin çeşitli kültürlerle etkileşim kurmasına ve zenginleşmesine imkân sağlamıştır. Bölgede, Arap yarımadasının iki önemli panayırından Muşakkar⁴⁶⁵ ve Hecer panayırının⁴⁶⁶ yer alması, bölgenin ticari açıdan değerini göstermektedir. Özellikle İslâmiyet’in yayılmasıyla birlikte, Bahreyn’in ekonomik önemi daha da artmış ve bölge, İslâm coğrafyasının en verimli ve zengin beldelerinden biri haline gelmiştir. Hz. Peygamber döneminde en fazla zekât ve cizyenin buradan gelmesi,⁴⁶⁷ bölgenin zenginliğine işaret etmektedir. Bunun yanı sıra Ebû Hüreyre’nin Bahreyn’den getirdiği zekât mallarının, ashâb arasında adil bir şekilde dağıtılması konusunda yaşanan zorluklar, İslâm devletinde ilk maliye sisteminin kurulmasına ve gelir dağılımı prensiplerinin belirlenmesine zemin hazırlamıştır.⁴⁶⁸

Bölgede farklı türlerde ticari faaliyetler gerçekleştirilmiştir. Bahreyn’de yapılan önemli ticaret türleri şunlardır:

⁴⁶⁴ İbnü’l-Esîr, *Üsdü’l-gâb*, 3/21; İbn Hacer, *el-İsâbe*, 3/373.

⁴⁶⁵ Sarıcık, “Cahiliye Döneminde Arap Yarımadası Panayırları”, 115.

⁴⁶⁶ Yılmaz, *Panayırılar ve Arap Dili ve Edebiyatının Gelişmesinde Oynadığı Rol*, 58.

⁴⁶⁷ İbn Sa’d, *et-Tabakât*, 4/14.

⁴⁶⁸ Ebû Yûsuf, *Kitâbü’l-Harâc*, 56; İbn Sa’d, *et-Tabakât*, 3/280; Belâzürî, *Fütûhu’l-büldân*, 435-436; İbn Asâkir, *Târihu medîneti Dimaşk*, 44/342; Zehebî, *Târihu’l-İslâm*, 2/150.

Gıda Ticareti: Bahreyn, çeşitli bölgelerle gıda ticareti yapardı. Fars illeriyle hurma ve pekmez ticaretinde bulunan Bahreyn,⁴⁶⁹ Cahiliye döneminde ve İslâm'ın ilk yıllarında da Yesrib'e (Medine) hurma ihraç ederdi.⁴⁷⁰ Özellikle İslâmiyet'ten sonra Bahreyn'den Haremeyn'e önemli miktarda gıda sevkiyatı gerçekleşmiştir. Abdülmelik b. Mervân döneminde Haremeyn, Abdullah b. Zübeyr'in hâkimiyeti altında bulunuyordu. Bu dönemde Hâricî Necde b. Âmir isyanı patlak verdi. Bahreyn'i elinde bulunduran Necde, Abdullah b. Zübeyr karşıtıydı. Bu sebeple onu zor duruma düşürmek için Bahreyn'den Haremeyn'e giden gıdayı keserek halkı zor bir duruma düşürdü. İbn Abbas'ın girişimleriyle Necde bu eyleminden vazgeçmiş ve Bahreyn'den Haremeyn'e gıda sevkiyatına yeniden müsaade etmiştir.⁴⁷¹ Bu olay Bahreyn'de gıda ticaretinin varlığını göstermesi açısından önem arz etmektedir. Bahreyn'de büyük miktarda hurma üretimi gerçekleştirilirken Yemâme'de ise buğday üretimi yapılıyordu. Bu sebeple Bahreyn Yemâme'ye hurma satıyor, bunun karşılığında da Yemâme'den buğday satın alıyordu.⁴⁷²

Koku Ticareti: Kaynaklar, Bahreyn'deki Dârîn kentinin Hindistan'dan ithal edilen misklerin Arap Yarımadası'na dağıtımını noktasında önemli bir merkez olduğunu göstermektedir. Bu durum, Dârîn'e özgü bir koku kültürü oluşturmuş ve bu kokuların Arap Yarımadası'nda yaygınlaşarak tanınmasını sağlamıştır.⁴⁷³

Silah Ticareti: Bahreyn'in el-Hatt şehri hem yerel silah üretimi hem de Hindistan'dan ithal edilen silahların Arap Yarımadası'na dağıtımını noktasında önemli bir merkez olmuştur.⁴⁷⁴

⁴⁶⁹ Ebû Ubeyd el-Bekrî, *el-Mesâlik ve'l-memâlik*, 1/372.

⁴⁷⁰ Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Şeref b. Mürî Nevevî, *el-Minhâc fî şerhi sahihi Müslim b. el-Haccâc* (Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-'Arabî, 1972), 1/181.

⁴⁷¹ Belâzürî, *Ensâbü'l-eşraf*, 7/182; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 3/284.

⁴⁷² el-'Ânî, *el-Bahreyn fî sadri'l-İslâm*, 118.

⁴⁷³ Belâzürî, *Ensâbü'l-eşraf*, 5/351; el-'Ânî, *el-Bahreyn fî sadri'l-İslâm*, 122-123.

⁴⁷⁴ Hemdânî, *Sıfatü Cezîreti'l-'Arab*, 179; İbn Hazm, *Cemheretu ensâbi'l-'Arab*, 81; Ebû Ubeyd el-Bekrî, *Mu'cemü me'sta'cem*, 2/503; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 2/378; İbn Haldûn, *el-İber*, 4/119.

Deri ve Kumaş Ticareti: Bahreyn, Hicaz,⁴⁷⁵ Yemen, Yemâme ve Basra gibi bölgelerle geliştirdiği tekstil ticaretiyle önemli bir ihracatçı konumuna gelmiştir.⁴⁷⁶ Bu anlamda özellikle Basra halkı Bahreyn'den kumaş getirmiş ve onların ürettiği giysileri tercih etmiştir.⁴⁷⁷

4.6.2. Tarım

M.Ö. 3000 yılına tarihlenen Dilmun uygarlığı döneminden itibaren bölge verimli toprakları ve tatlı su kaynaklarıyla ünlü olmuştur.⁴⁷⁸ Bahreyn, ticaret ile ön plana çıkarken aynı zamanda ziraatla da kendisini göstermektedir. Bölgedeki uygun iklim koşulları sayesinde kadim zamanlardan beri Bahreyn'de hurma ziraatı yapılmaktaydı.⁴⁷⁹ Hecer, el-Hatt, Ebrîn, Muşakkar gibi yerler hurmalıklarıyla ön plana çıkmıştır.⁴⁸⁰ Üretim fazlası hurmalar da yarımadanın her tarafına ihraç ediliyordu. Bahreyn'de Hurmanın yanı sıra nar, turunç ve incir de yetiştirilirdi.⁴⁸¹

4.6.3. Hayvancılık

Bahreyn, coğrafi konumu ve iklimi sayesinde tatlı su kaynakları açısından zengin bir bölgedir.⁴⁸² Bu etkenler, tarım faaliyetlerinin yanı sıra hayvancılık için de elverişli bir ortam sunar. Nitekim hayvancılık, Bahreyn'de de ikamet eden Benî Temîm'in ekonomik yapısını şekillendirmişti.⁴⁸³ Hz. Peygamber, Medine'ye gelen Benî Temîm heyetindeki Kays b. Âsım'a (ö. 47/667), "kıl, yün ve post halkı" anlamına gelen "Seyyidü ehli'l-veber" (çöl halkının efendisi) unvanını vererek⁴⁸⁴ onun ve kavminin özelliklerine dikkat çekmiştir.⁴⁸⁵

⁴⁷⁵ Nevevî, *el-Minhâc fî şerhi Müslim b. el-Haccâc*, 1/181.

⁴⁷⁶ el-Ânî, *el-Bahreyn fî sadri'l-İslâm*, 118-119.

⁴⁷⁷ el-Ânî, *el-Bahreyn fî sadri'l-İslâm*, 119.

⁴⁷⁸ Ali Ekber Bu Şehra, *Târîhü'l-kadîm*, 39.

⁴⁷⁹ İstahrî, *Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-memâlik*, 19; el-Ânî, *el-Bahreyn fî sadri'l-İslâm*, 118.

⁴⁸⁰ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 3/238; Hemdânî, *Sıfatü cezîretü'l-'Arab*, 178; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 1/71, 2/378.

⁴⁸¹ Ebû Ubeyd el-Bekrî, *el-Mesâlik ve'l-memâlik*, 1/371; İshâk b. el-Hüseyn, *Âkâmü'l-mercân*, 55.

⁴⁸² Ebû Ubeyd el-Bekrî, *el-Mesâlik ve'l-memâlik*, 1/370-371; Farouhy, *The Bahrain Islands*, 52-53; Fereydoun Adamiyat, *Bahrain Islands*, 5-6.

⁴⁸³ Aycan, "Temîm (Benî Temîm)", 40/418.

⁴⁸⁴ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 6/161; İbn Abdilber, *el-İstî'âb*, 6/62; İbn Hacer, *el-İsâbe* 5, 5/367.

⁴⁸⁵ Yekeler, *Câhiliye Döneminden Hz. Peygamber Dönemi Sonuna Kadar Temîm Kabilesi*, 118.

4.7. BAHREYN’İN MESLEKLERİ/ZANAATLARI

Bahreyn, tarih boyunca birçok mesleğin ve zanaatın icra edildiği bir yer olmuştur. Burada icra edilen meslekler ve zanaatlar şunlardır:

4.7.1. Tekstil

Bahreyn’de tekstil önemli uğraş alanlarından olup Bahreyn halkı, bu mesleği kadim zamanlardan beri icra etmiştir. M.Ö. 1800 yılına ait bazı kil tabletlerde, Dilmun uygarlığının “Dilmun dokuması” olarak bilinen bir dokuma türüne sahip olduğu aktarılmıştır.⁴⁸⁶ Tekstil ürünleri, Dilmun ve Sümer devleti arasındaki ticarete, Dilmun tarafından ihracatı yapılan ürünlerden biri olmuştur.⁴⁸⁷ Kaynaklar Hz. Peygamber döneminde Müslüman olan bir çocuğun halka namaz kıldırarak için imam olduğunu, ancak namaz kılarken avret yerlerinin açılması üzerine kendisine Bahreyn dokumasından bir gömlek verildiğini,⁴⁸⁸ yine Hz. Peygamber döneminde Yemâme’ye elçi olarak gönderilen Selîm b. Amr’a (ö. 12/634) Hecer dokumasından elbiselerin giydirildiğini aktarır.⁴⁸⁹ Ebû Musa el-Eş’ârî’nin (ö. 42/662-63) de bazı insanlar için Bahreyn’in ipekli kumaşlarından elbise diktirdiği kaynaklarda yer almaktadır.⁴⁹⁰ Hz. Ali döneminde Bahreyn’den gelen iplikler de Bahreyn’in iplik üretimi ve ihracatında önemli bir rol oynadığına ve bu ürünlerin İslâm coğrafyasındaki dokumalarda yer aldığına işaret etmektedir.⁴⁹¹

4.7.2. Denizcilik

Bahreyn, coğrafi konumu sayesinde tarih boyunca önemli bir denizcilik merkezi olmuş, yüksek kaliteli incileriyle tanınmış ve birçok dönem boyunca

⁴⁸⁶ Nüveyderî, *A’lâmü’s-sekâfe*, 42-43.

⁴⁸⁷ Ali Ekber Bu Şehra, *Târihü’l-kadîm*, 8.

⁴⁸⁸ İbn Sa’d, *et-Tabakât*, 1/290-291; Nüveyrî, *Nihâyetü’l-ereb*, 1/96.

⁴⁸⁹ İbn Sa’d, *et-Tabakât*, 1/226; İbnü’l Cevzî, *el-Muntazam*, 3/290; İbn Seyyidünnâs, *‘Uyûnü’l-eser*, 2/338.

⁴⁹⁰ Ebû Ca’fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî et-Taberî el-Bağdâdî, *Câmiu’l-beyân an te’vîli âyi’l-kur’ân*, thk. Abdullah b. Abdulmuhsin el-Türkî (Kahire: Dâru Hicr, 2001), 8/642.

⁴⁹¹ Belâzürî, *Ensâbü’l-eşrâf*, 2/370.

Körfez'in en büyük inci üretim merkezi olarak ününü korumuştur. Hz. Peygamber'e de Bahreyn'den deniz kabuklarından yapılmış ziynet eşyalarının sunulduğu belirtilmektedir. Bu durum, o dönemde Bahreyn'in deniz ürünleri işlemeciliği konusunda gelişmiş bir merkeze dönüştüğünü göstermektedir.⁴⁹²

Bahreyn adaları, uzun sahillere sahipti ve bu sulak alanlar bitki ve hayvan planktonları ile doluydu. Bu da balıklar için zengin bir besin kaynağı oluşturunuyordu. Bahreynliler denizle ilgililerdi ve uzun zamandan beri balık avcılığıyla uğraşıyorlardı. Bölgedeki tarihi M.Ö. 3000 yılına dayanan gelişmiş gemicilik faaliyetleriyle beraber⁴⁹³ Bahreyn halkı çeşitli gemiler kullanmış ve deniz avcılığı işinde ustalaşmış tekniklere sahip olmuşlardı.⁴⁹⁴ Gemicilikteki bu tecrübeleri sayesinde her sene deniz seferlerine çıkıyor ve ülkeye binlerce köle getiriyorlardı.⁴⁹⁵

Hulefâ-yi Râşidîn asrının Hz. Ömer⁴⁹⁶ ve Hz. Osman dönemlerinde Bahreyn üzerinden hem kara hem de deniz yoluyla İran üzerine seferler düzenlenmiştir.⁴⁹⁷ Deniz yoluyla seferler yapılması Bahreyn'de bir donanmanın olduğunu göstermektedir.

4.7.3. Demircilik

Bahreyn'de demircilik faaliyetlerinin yanı sıra İran'dan demir ithalatı da yapılmaktaydı.⁴⁹⁸ Özellikle el-Hatt bölgesi, mızrak üretimi ve ticaretiyle öne çıkıyordu.⁴⁹⁹

⁴⁹² Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, 14/208; Hamidullah, *İslam Peygamberi*, 318.

⁴⁹³ Ali Ekber Bu Şehra, *Târihü'l-kadîm*, 9.

⁴⁹⁴ Nüveyderî, *A'lâmü's-sekâfe*, 41-42; Abdulaziz Sâlih, *el-Şarku'l-Ednâ*, 599.

⁴⁹⁵ İbnü'l-Mücâvîr, *Târihu'l-mustabsır*, 104, 218.

⁴⁹⁶ Taberî, *Târihu't-Taberî*, 4/79-81; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 2/361-362; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 10/54-55.

⁴⁹⁷ Taberî, *Târihu't-Taberî*, 4/266; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 2/473.

⁴⁹⁸ el-Ânî, *el-Bahreyn fî sadri'l-İslâm*, 120.

⁴⁹⁹ Hemdânî, *Sıfatü Cezîreti'l-Arab*, 179; İbn Hazm, *Cemheretu ensâbi'l-Arab*, 81; Ebû Ubeyd el-Bekrî, *Mu'cemü me'sta'cem*, 2/503; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 2/378; İbn Haldûn, *el-İber*, 4/119.

4.7.4. Seramik

Bu endüstri, Bahreyn'de tanınmış eski mesleklerden biridir. Arkeolojik kazılarda bulunan eserler, bölgede yerel seramik üretimi olduğunu göstermektedir.⁵⁰⁰

⁵⁰⁰ Salih, *Târîhu şibhi 'l-cezîre*, 129; Nüveyderî, *A 'lâmü's-sekâfe*, 42.

SONUÇ

“Fethinden Emevîlerin Sonuna Kadar Bahreyn” adlı çalışmada bölge; siyasî, ekonomik ve dinî yönden şehir ve bölge tarihi çalışmaları bağlamında ele alınmıştır. Bahreyn, İslâmî bölgeler içerisinde çok eski bir tarihe sahip olan yerlerden biridir. Bölge, Tarih boyunca önemli bir ticaret merkezi olmuş ve İslâmî dönemde sahâbeden pek çok kişinin görev aldığı önemli bir belde olmuştur.

Bahreyn, coğrafi konumu ve doğal kaynakları sayesinde ehemmiyetini hep muhafaza etmiştir. Dilmun Uygarlığı’ndan başlayarak Sümerler, Babiller, Yunanlılar ve Persler gibi çeşitli medeniyetlere ev sahipliği yapmıştır. Bu medeniyetlerle olan etkileşimler, Bahreyn’in kültürel zenginliğini artırmış ve bölgeyi önemli ticaret yolları üzerinde stratejik bir konuma getirmiştir. Bahreyn’in tarihsel süreçteki bu önemi, farklı din ve kültürlere mensup insanların bir arada yaşamasına imkân sağlamıştır. Ancak bu zenginlik ve çeşitlilik, Bahreyn’i dış güçlerin işgaline ve egemenlik mücadelelerine açık hale getirmiştir. Bölge, tarihinde birçok kez el değiştirmiş ve farklı devletlerin hâkimiyeti altına girmiştir. Bu durum, Bahreyn’in siyasî ve kültürel yapısını etkileyen önemli bir faktör olmuştur. Sonuç olarak Bahreyn, binlerce yıllık geçmişinde birçok medeniyete ev sahipliği yapmış, zengin bir kültürel mirasa sahip önemli bir ticaret merkezi olmuştur.

Bahreyn, coğrafi konumu ve doğal kaynakları sayesinde İslâmiyet öncesi dönemden itibaren Arap Yarımadası’nda önemli bir ticaret merkezi olarak öne çıkmıştır. Özellikle Muşakkar ve Hecer gibi düzenli olarak düzenlenen panayırılar, bölgesel ve uluslararası ticaretin canlanması için önemli platformlar oluşturmuştur. Bu ekonomik canlılık, Bahreyn ile Arap Yarımadası’nın diğer bölgeleri arasında güçlü ticari bağların kurulmasına ve kültürel etkileşimlerin artmasına zemin hazırlamıştır. Bahreyn’de yoğun olarak yaşayan Arap kabileleri ile mevcut olan bu derin tarihi ve kültürel bağlar, İslâm ordularının bölgeyi fethetme sürecinde önemli bir avantaj sağlamış ve fetih sürecini kolaylaştırmıştır.

Bahreyn adası, Dilmun medeniyetiyle özdeşleşen kadim geçmişinin ardından, Sâsânî İmparatorluğu’nun egemenliği altına girerek önemli bir dönüşüm süreci yaşamıştır. Sâsânî döneminde, özellikle ebnâ olarak adlandırılan Fars kökenli nüfusun bölgeye yoğun bir şekilde yerleşmesiyle birlikte Bahreyn, kültürel ve etnik yapı

bakımından zenginleşmiştir. İslâm egemenliğine girişiyle beraber halkın çoğunluğu İslâmiyet'i benimsemişse de, Mecûsîlik, Hristiyanlık ve Yahudilik gibi dinler varlıklarını sürdürmüştür. Bu dinlere inanan halk, İslâm'ın fethinden sonra da ibadetlerini yapma serbestisine sahip olmuştur. Bahreyn'in Mecûsî, Hristiyan ve Yahudi halkına cizye vermeleri karşılığında müdahale edilmeyeceği güvencesini veren Hz. Peygamber'in mektupları, bu duruma örnek teşkil etmektedir.

Bahreyn, Hz. Peygamber döneminde savaşılmadan İslâm egemenliği altına alınmıştır. Hz. Peygamber'in hayatta olduğu süre boyunca bölgede herhangi bir sorunla karşılaşılmazken, Hz. Peygamber'in vefatının ardından başlayan, İslâm'ın birliğine ve bütünlüğüne zarar veren irtidad faaliyetlerinde yer almışlardır. Hz. Ebû Bekir'in dirayeti ve komutanların güçlü çabası sonucu bölge hâkimiyet altına alınabilmiştir. Hz. Ebû Bekir döneminde başlayan irtidad faaliyetleri Hz. Ömer döneminde son bulduktan sonra Bahreyn'de herhangi bir sorunla karşılaşılmamıştır. Hz. Ali'nin vefatının ardından Bahreyn, Hâricîlerin bulunduğu ve güçlü olduğu bölgelerden biri olmuştur. Hz. Peygamber ve Hulefâ-yi Râşidîn döneminde özerk bir yapıda olan Bahreyn, Emevîler Dönemi'nde Basra eyaletine bağlı bir vilayet olmuştur. Emevîlerin bölgedeki hâkimiyeti boyunca, Hâricîlerin başlattığı birçok isyan olayı ile karşılaşmıştır. Ancak Emevîlerin askerî gücü ve etkin yönetim stratejileri sayesinde bu isyanlar bastırılmıştır.

İncelenen İslâmî Dönemde Bahreyn'de çok fazla mimari çalışmalar görülmemektedir. Önemi tarih boyunca koruyan Bahreyn'de günümüze ulaşmayı başaramamış eserler olmakla birlikte birçok yönden Bahreyn'in tarihi henüz tam anlamıyla aydınlatılamamıştır.

Araştırmada ulaşılabilen kaynaklara binaen Bahreyn tarihinin, fethinden Emevîlerin sonuna kadar olan kısmının ortaya konması hedeflenmiştir. Özellikle, ulaşılması güç olan kaynakların incelenmesi, saha çalışmaları ve arkeolojik kazılar gibi yöntemlerle desteklenen daha kapsamlı araştırmaların, bölge tarihi hakkında yeni ve daha derinlemesine bilgiler sunabileceği düşünülmektedir. Bu çalışma, fethinden Emevîlerin sonuna kadar Bahreyn'de yaşanan siyasî ve sosyal gelişmelerin bir analizini sunarak, İslâm tarihi araştırmalarına bir nebze de olsa katkı sağlamayı amaçlamaktadır. Elde edilen bulguların, gelecekte yapılacak araştırmalara ışık tutmasını temenni ederiz.

KAYNAKÇA

- Abd al-Ameer ‘Abd Dixon. “Emevî Dönemi Haricî İsyanları”. çev. Hüseyin Doğan. *e-Makalat Mezhep Araştırmaları Dergisi* 7/1 (2014), 155-188.
- Abdulaziz Sâlih. *el-Şarku’l-ednâ’l-kadîm fî Mısır ve’l-Irak*. Kahire: Mektebetü’l-Enclu’l-Mısriyye, 2012.
- Abdülkâhir el-Bağdâdî, Ebû Mansûr Abdülkâhir b. Tâhir b. Muhammed et-Temîmî. *el-Farq beyne’l-fırak ve beyânü’l-fırkati’n-nâciye minhüm*. Beyrut: Dâru’l-Âfâki’l-Cedîde, 2. Basım, 1977.
- Adıgüzel, Adnan. “Hz. Osman Döneminde (24-35/644-656) Fetihler”. *Şarkiyat* 11/3 (2019), 1173-1199.
- Ağırman, Mustafa. “Debâ”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 9/61. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Ahmed Rıza, Ebû Alâ Bihâuddin. *Mu‘cemü metni’l-luğa*. 5 Cilt. Beyrut: Dâru Mektebeti’l-Hayât, 1958.
- Albayrak, Kadir. “Keldânîler”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 25/207-210. Ankara: TDV Yayınları, 2022.
- Algül, Hüseyin. “Ezd”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 12/46-47. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Algül, Hüseyin. “Hadramut”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 15/65-68. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- Ali Ekber Bu Şehra. *et-Târîhü’l-kadîm li-Bahreyn ve’l-hâlicü’l-Arabi*. Manama: el-Mektebetü’l-Vataniyye, 1. Basım, 1987.
- Altuntaş, Halil - Şahin, Muzaffer. *Kur’ân-ı Kerîm Meâli*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2011.
- Amr b. Kamîe. *Dîvânu Amr b. Kamîe*. thk. Halil İbrahim el-Atiyye. Beyrut: Dâru Sâdır, 2. Basım, 1994.
- Andersen, Søren Fredslund - Salman, Mustafa Ibrahim. “The Tylos Burials in Bahrain”. *Proceedings of the Seminar for Arabian Studies* 36 (2006), 111-124.
- ‘Ânî, Abdurrahman Abdülkerim. *el-Bahreyn fî sadri’l-İslâm*. Beyrut: Dâru’l-‘Arabiyye li’l-Mûsû‘âtî, 1. Basım, 2000.
- Arı, Mehmet Salih. *Hz. Ebû Bekir ve Ridde Savaşları*. Van: Yüzüncü Yıl Üniversitesi/Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans, 1995.
- Atiya, Aziz S. *A History Of Eastern Christianity*. Londra: Methuen & Co Ltd., 1967.
- Avcı, Casim. “Kudâa (Benî Kudâa)”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 26/308-309. Ankara: TDV Yayınları, 2002.
- Aycan, İrfan. “Temîm (Benî Temîm)”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 40/418-419. İstanbul: TDV Yayınları, 2011.
- Ayyıldız, Esat. “Ferezdak’ın Şairliği ve Arap Edebiyatındaki Yeri”. *Mîzânü’l-Hak: İslami İlimler Dergisi* 15 (107M.S.), 2022.
- Bakır, Abdulhalik. “Basra”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 5/108-111. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.
- Belâzürî, Ebü’l-Hasen Ahmed b. Yahyâ b. Câbir b. Dâvûd. *Ensâbü’l-eşrâf*. thk. Süheyl Zekkâr. 13 Cilt. Beyrut: Dâru’l-Fikr, 1. Basım, 1996.
- Belâzürî, Ebü’l-Hasen Ahmed b. Yahyâ b. Câbir b. Dâvûd. *Fütûhu’l-büldân*. Beyrut: Dâru Mektebeti’l-Hilâl, 1. Basım, 1988.
- Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn b. Alî el-. *es-Sünenü’l-kübrâ*. thk. Doktor Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî. 24 Cilt. Kahire: Merkezi Hecer Lilbuhûsi ve’d-Dirâsâtü’l-Arabiyye ve’l-İslâmiyye, 1. Basım, 2011.

- Bıyıklı, Murat. *Hazreti Ali'nin Devlet İdaresi*. Kayseri: Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans, 2011.
- Bibby, Thomas Geoffrey. "Dilmun". *Encyclopaedia Britannica*. Erişim 04 Kasım 2023. <https://www.britannica.com/place/Dilmun>
- Bilge, Mustafa L. "Bahreyn". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 4/492-495. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl. *el-Câmiu's-sahîh*. 10 Cilt. Kahire: Dâru't-Te'sîl, 1. Basım, 2012.
- Cevâd Ali. *el-Mufasssal fî târîhi'l-'Arab kable'l-İslâm*. 20 Cilt. Beyrut: Dâru's-Sâkî, 4. Basım, 2001.
- Clark, Arthur. "Bahrain Through the Ages". *Saudi Aramco World* 35/4 (1984), 12-21.
- Çubukcu, Asri. "Osmân b. Ebü'l-Âs". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 33/464. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.
- Demircan, Adnan. "Hz. Ali'nin İktidar Yıllarında İslâm Toplumunda Siyaset". *Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 1/2 (2013), 173-190.
- Dîneverî, Ebû Hanîfe Ahmed b. Dâvûd b. Venend. *el-Ahbârü't-tivâl*. thk. Abdulmünim Âmir. Mısır: Vizâretü'l-Sikâfeh ve'l-İrşâdu'l-Kavmî, 1. Basım, 1960.
- Ebû Ubeyd el-Bekrî, Ebû Ubeyd Abdullâh b. Abdilazîz b. Muhammed b. Eyyûb b. Amr el-Bekrî el-Endelüsî. *el-Mesâlik ve'l-memâlik*. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1992.
- Ebû Ubeyd el-Bekrî, Ebû Ubeyd Abdullâh b. Abdilazîz b. Muhammed b. Eyyûb b. Amr el-Bekrî el-Endelüsî. *Mu'cemü me'sta'cem min esmâ'i'l-bilâd ve'l-mevâzi*. 4 Cilt. Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 3. Basım, 1982.
- Ebû Yûsuf, Ya'kûb b. İbrâhîm b. Habîb b. Sa'd el-Kûfî. *Kitâbü'l-Harâc*. thk. Taha Abdurrauf Sa'd - Sa'd Hasan Muhammed. Kâhire: el-Mektebetü'l-Ezheriyye li't-Türâs, ts.
- Erdem, Sargon. "Amâlika". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 2/556-558. İstanbul: TDV Yayınları, 1989.
- Erkal, Mehmet. "Âmil". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 3/58-60. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.
- Eş'arî, Ebû'l-Hasen Alî b. İsmâîl b. Ebî Bişr İshâk b. Sâlim el-Eş'arî el-Basrî. *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*. thk. Nuaym Zerzûr. 2 Cilt. Beyrut: Mektebetü'l-Asriye, 1. Basım, 2005.
- Ezherî, Ebû Mansûr Muhammed b. Ahmed b. Ezher el-Ezherî el-Herevî. *Tehzîbü'l-luga*. thk. Muhammed Avd Mür'ib. 8 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Turasi'l-'Arabi, 1. Basım, 2001.
- Farouhy, Abbas. *The Bahrain Islands*. New York: Verry, Fisher & Co., Inc., 1951.
- Fârûk Ömer. *Târîhu'l-halîci'l-'Arabî fî'l-'uşuri'l-İslâmiyyeti'l-vüştâ*. Kahire: Dâru Şurûk, 1. Basım, 2000.
- Fayda, Mustafa. "Abdülkays (Benî Abdülkays)". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 1/248-249. İstanbul: TDV Yayınları, 1988.
- Fayda, Mustafa. "Ebnâ". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 10/78-79. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Fayda, Mustafa. "Senetü'l-Vüfûd". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 36/520-521. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- Fıglalı, Ethem Ruhi. "İbâziyye". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 19/256-261. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.

- Fırat, Nurullah. "Hz. Osman'ın Hilafeti ve Yönetim Anlayışına Getirilen Eleştiriler". *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 54 (2023), 345-366.
- Goitein, Shelomo Dov. *A Mediterranean Society*. 5 Cilt. Los Angeles: Near Eastern Center University of California, ts.
- Halife b. Hayyât, Ebû Amr Halife b. Hayyât b. Halife eş-Şeybânî el-Basrî. *Târîhu Halife b. Hayyât*. ed. Ekrem Dîyâ el-'Umerî. Dimeşk, Beyrut: Dâru'l-Kalem, Mu'essesetu'r-Risâle, 1977.
- Hamidullah, Muhammed. *el-Vesâiku's-Siyâsiyye*. çev. Vecdi Akyüz. İstanbul: Kitabevi, 1. Basım, 1997.
- Hamidullah, Muhammed. "Hz. Peygamber'in İslâm Öncesi Seyahatleri". çev. Abdullah Aydın. *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4 (1980), 327-345.
- Hamidullah, Muhammed. *İslam Peygamberi*. çev. Mehmet Yazgan. İstanbul: Beyan Yayınları, 5. Basım, 2019.
- Haxhiu, Faruk İdrızı. *Başlangıçtan Emevîlerin Sonuna Kadar Siyasi Olaylarda Ezd Kabilesi*. Bursa: Uludağ Üniversitesi/Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans, 2016.
- Hemdânî, Ebû Muhammed Lisânü'l-Yemen el-Hasen b. Ahmed b. Ya'kûb el-Hemdânî el-Bekîlî el-Erhabî. *Sıfatü Cezîreti'l-'Arab*. Leiden: Brill, 1884.
- İbn Abdilber, Ebû Ömer Cemâlüddîn Yûsuf b. Abdillâh b. Muhammed. *el-İstî'âb fî ma'rifeti'l-ashâb*. thk. Abdullah b. Abdulmuhsin el-Türkî. 9 Cilt. Mısır: Merkezi Hecer Lilbuhûsi ve'd-Dirâsâtü'l-Arabiyye ve'l-İslâmiyye, 1. Basım, 2019.
- İbn Abdilber, Ebû Ömer Cemâlüddîn Yûsuf b. Abdillâh b. Muhammed b. Abdilber en-Nemerî. *ed-Dürer fî htisâri'l-megâzi ve's-siyer*. thk. Doktor Şevkî Dayf. Mısır: Dâru'l-Ma'ârif, 2. Basım, 1982.
- İbn Asâkir, Ebû'l-Kâsım Alî b. el-Hasen b. Hibetillâh b. Abdillâh b. Hüseyin ed-Dımaşkî eş-Şâfiî. *Târîhu medîneti Dımaşk*. thk. Muhibbuddîn Ebû Saîd Ömer b. Ğarâme el-Umrevî. 80 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1995.
- İbn Ebî Dâvûd, Ebû Bekr Abdullah b. Ebî Dâvûd Süleymân b. Eş'as es-Sicistânî. *Kitâbü'l-Mesâhif*. thk. Muhammed Abduh. Kahire: el-Fârûku'l-Hadîse, 1. Basım, 2002.
- İbn Habîb, Ebû Ca'fer Muhammed b. Habîb b. Ümeyye b. Amr el-Hâşimî. *el-Muhabber*. Hindistan: Dâiretu'l-Ma'ârifî'l-Osmâniyye, 1942.
- İbn Hacer, Ebû'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî. *el-İşâbe fî temyizi's-şahâbe*. thk. Adil Ahmed Abdulmevcud vd. 8 Cilt. Beyrut: Dâru'l Kutubi'l İlmiyye, 1. Basım, 1989.
- İbn Haldûn, Ebû Zeyd Veliyyüddîn Abdurrahmân b. Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Hasen el-Hadramî el-Mağribî et-Tûnisî. *Kitâbü'l-'İber ve dîvânü'l-mübtede' ve'l-haber fî eyyâmi'l-'Arab ve'l-'Acem ve'l-Berber ve men âsârahum min zevî's-sultânî'l-ekber*. thk. Süheyl Zekkâr. 8 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1. Basım, 1981.
- İbn Hazm, Ebû Muhammed Alî b. Ahmed b. Saîd. *Cemheretu ensâbi'l-'Arab*. thk. Abdüsselam Muhammed Harun. Mısır: Dâru'l-Ma'ârif, 1962.
- İbn Hibbân, Ebû Hâtım Muhammed b. Hibbân b. Ahmed el-Büstî. *es-Sîretü'n-nebeviyye ve ahhârü'l-hulefâ*. thk. Hâfız Azîz Bey el-Kâdirî. 2 Cilt. Beyrut: Kütübü's-Sekâfiyye, 3. Basım, 1996.

- İbn Hibbân, Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân b. Ahmed el-Büstî. *Târîhu's-sikât*. 9 Cilt. Hindistan: Dâiretü'l-Maârifî'l-Osmaniyye, 1. Basım, 1973.
- İbn Hişâm, Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdülmelik b. Hişâm b. Eyyûb el-Himyerî el-Meâfirî el-Basrî el-Mısırî. *Sîret-i İbn Hişâm*. thk. Mustafa es-Sekkâ vd. 2 Cilt. Mısır: Şeriketü Mektebeti Matba'ati Mustafa'l-Bâbi ve Evladüh, 2. Basım, 1955.
- İbn Hurdâzbih, Ebü'l-Kâsım Ubeydullâh b. Abdillâh. *el-Mesâlik ve'l-memâlik*. Beyrut: Dâru Sâdır, 1889.
- İbn Kayyim el-Cevziyye, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ebî Bekr b. Eyyûb ez-Züraî ed-Dimaşkî el-Hanbelî. *el-Fıkhu's-sîretü'n-nebeviyye*. thk. Doktor Seyyid el-Cemîlî. Beyrut: Dâru'l-Fikri'l-'Arabî, 2. Basım, ts.
- İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmâîl b. Şihâbiddîn Ömer b. Kesîr b. Dav' b. Kesîr el-Kaysî el-Kureşî el-Busrâvî ed-Dimaşkî eş-Şâfiî. *el-Bidâye ve'n-nihâye*. thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türki. 21 Cilt. Beyrut: Dâru Hicr, 1. Basım, 1997.
- İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullâh b. Müslim b. Kuteybe ed-Dîneverî. *el-Ma'ârif*. thk. Servet Ukkâşe. 2 Cilt. Kahire: el-Hey'etü'l-Mısriyye'l-Âmme Lil-Kitâb, 2. Basım, 1992.
- İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullâh b. Müslim b. Kuteybe ed-Dîneverî. *eş-Şi'r ve's-şu'arâ*. 2 Cilt. Kahire: Dâru'l-Hadîs, 2002.
- İbn Sa'd, Ebû Abdillâh Muhammed b. Sa'd b. Menî' el-Kâtib el-Hâşimî el-Basrî el-Bağdâdî. *et-Tabakâtü'l-kübrâ*. thk. Ali Muhammed Ömer. 11 Cilt. Mısır: Mektebetü'l-Hancî, 1. Basım, 2001.
- İbn Saîd, Ebü'l-Hasen Nûrüddîn Alî b. Mûsâ b. Muhammed b. Abdilmelik b. Saîd el-Mağribî. *Kitâbü'l-Coğrafya*. thk. İsmail el-Arabî. Beyrut, 1. Basım, 1970.
- İbn Seyyidünnâs, Ebü'l-Feth Fethüddîn Muhammed b. Muhammed b. Muhammed el-Ya'merî. *Uyûnü'l-eser fî funûni'l-meğâzî ve's-şemâ'il ve's-siyer*. thk. İbrahim Muhammed Ramazan. 2 Cilt. Beyrut: Daâru'l Kalem, 1. Basım, 1993.
- İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed el-Bağdâdî. *el-Muntazam fî târihi'l-ümem ve'l-mülûk*. thk. Muhammed Abdulkadir 'Atâ - Mustafa 'Abdulkadir 'Atâ. 19 Cilt. Beyrut: Daru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1. Basım, 1992.
- İbnü'l-Esîr, Ebü'l-Hasen İzzüddîn Alî b. Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî. *el-Kâmil fî't-târih*. thk. Ömer Abdüsselam et-Tedmürî. 10 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-'Arabî, 1. Basım, 1997.
- İbnü'l-Esîr, Ebü'l-Hasen İzzüddîn Alî b. Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî. *el-Lübâb fî tehzîbü'l-ensâb*. thk. İhsan Abbas. 3 Cilt. Beyrut: Dâru Sâdır, 1980.
- İbnü'l-Esîr, Ebü'l-Hasen İzzüddîn Alî b. Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî. *Üsdü'l-gâbe*. thk. Ali Muhammed Muavvad vd. 8 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1. Basım, 1994.
- İbnü'l-Fakîh, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. İshâk b. İbrâhîm el-Hemedânî. *Kitâbü'l-Büldân*. thk. Yusuf el-Hêdî. Beyrut: Âlimu'l-Kütüb, 1. Basım, 1996.
- İbnü'l-Mücâvîr, Yusuf b. Ya'kûb. *Târîhu'l-mustabsır*. thk. Memduh Hasan Muhammed. Kahire: Mektebetü's-Sekâfeti'd-Diniyye, 1996.
- İdrîsî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Muhammed b. Abdillâh b. İdrîs eş-Şerîf es-Sebtî es-Sıkkîlî. *Nüzhetü'l-müşâtâk fî htirâkı'l-afâk*. 1 Cilt. Beyrut: 'Âlimü'l-Kütüb, 1. Basım, 1988.

- İnanç, Yonis. “Nahiv İlmi Açısından Temîm Lehçesinin İstişâd Değeri” 17/31 (2015), 1-25.
- İnce, İrfan. “Ridde”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 35/88-91. İstanbul: TDV Yayınları, 2008.
- İshâk b. el-Hüseyn. *Âkāmü'l-mercân fî zikrî'l-medâinü'l-meşhûr fî külli mekân*. Beyrut: 'Âlimü'l-Kütüb, 1. Basım, 1988.
- İstahrî, Ebû İshâk İbrâhîm b. Muhammed el-İstahrî el-Fârisî. *Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-memâlik*. Beyrut: Dâru Sâdır, 2004.
- Javad, Heyat. “Fars”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 12/174-176. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Javonillo, Charise Joy. “Anlaşılmaz, İbret Verici ve Deşifre Edilmemiş Yönleriyle İndus Vadisi Medeniyeti”. çev. Yalçın Kayalı. *Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 7 (2015), 191-206.
- Kablan, Yusuf. *Tarihi Süreçte Bekir b. Vail Kabilesi ve Müsenna b. Harise Eş-Şeybani*. Kayseri: Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans, 2015.
- Kādî Abdülcebbâr, Ebü'l-Hasen Kādî'l-kudât Abdülcebbâr b. Ahmed b. Abdilcebbâr el-Hemedânî. *Fazlü'l-i 'tizâl*. thk. Eymen Fuâd Seyyid. Beyrut: Dâru'l-Fârâbî, 1. Basım, 2017.
- Kādî İyâz, Ebü'l-Fazl İyâz b. Mûsâ b. İyâz el-Yahsubî. *eş-Şifâ' bi-ta'rîfi hukûki (fî şerefi) 'l-Mustafâ*. thk. Ahmed b. Muhammed b. Muhammed b. eş-Şemne. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1988.
- Kalkaşendî, Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Alî. *Nihâyetü'l-ereb fî ma'rifeti ensâbi'l-'Arab*. thk. İbrâhîm el-Ebyârî. Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Lubnânî, 2. Basım, 1980.
- Kalkaşendî, Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Alî. *Subhu'l-a'şâ*. thk. Muhammed Hüseyin Şemseddin. 14 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-'İlmiyye, 1. Basım, 1987.
- Kapar, Mehmet Ali. “Eyyâmü'l-Arab”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 12/14-16. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Kapar, Mehmet Ali. “Kus b. Sâide”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 26/460. Ankara: TDV Yayınları, 2002.
- Kara, Cahid. “İslâm Coğrafyasında Mecûsiler (Emevîlerin Sonun Kadar)”. *(AİBÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1/2 (2013), 19-59.
- Kehhâle, Ömer Rıza. *Mu'cemu kabâili'l-'Arab*. 5 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 7. Basım, 1994.
- Keskin, Hasan. *Hiz. Osman'ın Devlet Politikası ve Valileri*. Elazığ: Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans, 2001.
- Kocalar, Ali Osman. “Bahreyn'in Coğrafi Özellikleri”. *Yeni Türkiye* 97/97 (2017), 609-612.
- Kurt, Hasan. “İtikadi Mezheplerin Oluşum Serüveni”. *Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2/3 (2013), 23-35.
- L. Bilge, Mustafa. “Basra Körfezi”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 5/114-117. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.
- Mahmûd Muhammed Şakir. *el-Bahreyn: el-İhsa el-Kuveyt el-Bahreyn Katar*. Beyrut: el-Mektebü'l-İslâmî, 1. Basım, 1981.
- Makdisî, Ebû Nasr el-Mutahhar b. Tâhir (el-Mutahhar). *el-Bed' ve't-târih*. thk. Keliman Huvar. 6 Cilt. Paris: Bertrand Frères, 1927.

- Makrîzî, Ebû Muhammed (Ebû'l-Abbâs) Takîyyüddîn Ahmed b. Alî b. Abdilkâdir b. Muhammed. *el-Hitâtü'l-Makrîziyye*. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1. Basım, 1998.
- Merzûbânî, Ebû Ubeydillâh Muhammed b. İmrân b. Mûsâ b. Saîd. *Mu'cemü's-şu'arâ*. Beyrut: Daru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2. Basım, 1982.
- Mizzî, Ebû'l-Haccâc Cemâlüddîn Yûsuf b. Abdîrrahmân b. Yûsuf. *Tehzîbü'l-Kemâl fî esmâ'i'r-ricâl*. thk. Beşşâr 'Avvâd Ma'rûf, Maḥmûd Ḥalîl. 35 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1. Basım, 1992.
- Mohammad Abdu'l-Hadi Saleh Al-Jazi. "A Historical Study on The Kingdom of Bahrain: The importance of the Site and Its Role in Bahrain's Modern and Contemporary History". *Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları Dergisi* 7/3 (2020), 341-349.
- Mutayrî, Birâk Ubeyd 'Avd el-. *التاريخ السياسي والحضاري لاقليم البحرين منذ ظهور الاسلام وحتى* جامعة طنطا/كلية الآداب/قسم التاريخ: Garbiye: قيام الدولة الاموية براك عبيد عوض المط, Yüksek Lisans, 1998.
- Naimi, Haya al-. *Bahrain since the Prophet's Time to The Abbasid Period*. University of Wales, Doktora, 1998.
- Necde Hammâş. *el-İdâre fî'l-'aşri'l-Ümevî*. Beyrut: Dâru'l-Fıkr, 1. Basım, 1980.
- Nevevî, Ebû Zekerîyyâ Yahyâ b. Şeref b. Mürî. *el-Minhâc fî şerhi saḥîhi Müslim b. el-Haccâc*. 18 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsî'l-'Arabi, 2. Basım, 1972.
- Nüveyderî, Sâlim. *A'lâmü's-sekâfeti'l-İslâmiyye fî'l-Bahreyn*. Londra: Merkezü Evail li'd-Dirasat ve't-Tevsik, 2. Basım, 2015.
- Nüveyrî, Ebû'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Abdilvehhâb b. Muhammed el-Bekrî et-Teymî el-Kureşî. *Nihâyetü'l-ereb fî funûn ve'l-edeb*. 33 Cilt. Kahire: Dâru'l-Kütüb ve'l-Vesâik el-Kavmiyye, 2002.
- Önkal, Ahmet. "Alâ b. el-Hadramî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 2/310. İstanbul: TDV Yayınları, 1989.
- Önkal, Ahmet. "Cedîs (Benî Cedîs)". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 7/213-214. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- Önkal, Ahmet. "İfâza". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 21/505-506. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Önkal, Ahmet. "Münzir b. Sâvâ". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 32/34-35. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Öz, Mustafa. "Dâî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 8/420-421. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- Öz, Mustafa. "Muhakkime-i Ülâ". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 30/396-397. Ankara: TDV Yayınları, 2020.
- Öz, Mustafa. "Necde b. Âmir". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 32/484-485. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Poyraz, Mevlüt. "Alâ' b. el-Hadramî'nin İslâm Tarihindeki Yeri". *İlahiyat Tetkikleri Dergisi* 52 (2019), 311-333.
- Sabuncu, Ömer. "Hz. Ömer Dönemi Kurumsallaşma Faaliyetleri". *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 39 (2018), 136-154.
- Safedî, Ebû's-Safâ (Ebû Saîd) Salâhuddîn Halîl b. İzziddîn Aybeg b. Abdillâh. *el-Vâfi bi'l-vefeyât*. thk. Ahmed el-Arnâvut-. Türkî Mustafa. 29 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâs, 2000.

- Sâid el-Endelüsî, Ebû'l-Kâsım Sâid b. Ahmed b. Abdirrahmân el-Endelüsî el-Kurtubî et-Tuleytulî. *et-Ta'rif bi tabakâti'l-ümem ve ulemâihâ ve nübezin min teâlîfihim ve ahbârihim*. thk. P. Louis Cheikho s. j. Beyrut: Imprimerie Catholique, 1912.
- Sâid, Hasan İbrahim. *el-'Akdü'n-nazîm fî târihu Uvâl ve'l-bilâdü'l-kadîm*. Bahreyn: Câmi'etü's-Sekâfe ve'l-Fünûn, 1. Basım, 1994.
- Salih, Abdülaziz. *Târihu şibhi'l-cezîretü'l-'Arabiyyetu fî 'usûrihe'l-kadîm*. Mısır: Mektebetü'l-Enclu'l-Mısriyye, 2010.
- Sarıcık, Murat. "Cahiliye Döneminde Arap Yarımadası Panayırıları". *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2/31 (2013), 109-140.
- Sem'ânî, Ebû Sa'd Abdülkerîm b. Muhammed b. Mansûr. *el-Ensâbü li's-Sem'ânî*. thk. Abdurrahman b. Yahyâ b. Ali El-Muallimi El-Yemâni. 13 Cilt. Hindistan: Dâiretü'l-Maârifî'l-Osmâniyye, 1. Basım, 1962.
- Simon, Reeve S. vd. *The Jews of the Middle East and North Africa in Modern Times*. New York: Columbia University Press, 2003.
- Sivrioğlu, Ulaş Töre. "İlk İslâm Fetihleri ve Sâsânî Devleti'nin Çöküşü". *International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic* 10 (2015), 389-428.
- Smith, Charles Gordon - Crystal, Jill Ann. "History of Bahrain". *Encyclopaedia Britannica*. Erişim 04 Kasım 2023. <https://www.britannica.com/topic/history-of-Bahrain>
- Sönmez, Zekiye. *İslâm'ın Ortaya Çıktığı Dönemde Arap Yarımadası'nda Hristiyanlık*. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora, 2010.
- Söylemez, Mehmet Mahfuz. "Hz. Peygamber Döneminde Mecusiler". *Hz. Muhammed ve Evrensel Mesajı Sempozyumu*. ed. Mehmet Mahfuz Söylemez. 415-425. Çorum: İslâmî İlimler Dergisi Yayınları, 2014.
- Şehristânî, Ebû'l-Feth Tâcüddîn (Lisânüddîn) Muhammed b. Abdilkerîm b. Ahmed. *el-Milel ve'n-nihâl*. 3 Cilt. Kahire: Müessesetü'l-Halebî, ts.
- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî et-Taberî el-Bağdâdî. *Câmiu'l-beyân an te'vîli âyi'l-kur'ân*. thk. Abdullah b. Abdulmuhsin el-Türkî. 26 Cilt. Kahire: Dâru Hicr, 1. Basım, 2001.
- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî et-Taberî el-Bağdâdî. *Târihu't-Taberî*. thk. Muhammed Ebû'l Fazl İbrâhim. 11 Cilt. Mısır: Dâru'l-Ma'ârif, 2. Basım, 1967.
- Teber, Ömer Faruk. "Harici İmâmet Nazariyesi ve Mutlak Hakikatin Meşruiyeti Sorunu". *EKEV Akademi Dergisi* 12/34 (2008), 57-72.
- Temir, Hakan. *Nesep Atlası*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 1. Basım, 2021.
- Temizkan, Meltem. "Seleukoslar Döneminden Dördüz Kent İdari Yapılanmasına Bir Örnek: 'Seleukos Tetrapolisi'". *OANNES - Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi* 3/1 (2021), 109-125.
- Trimingham, John Spencer. *Christianity Among The Arabs In Pre-Islamic Times*. Londra: William Clowes and Sons Ltd., 1. Basım, 1979.
- Usluer, Mehmet. *Basra: Kuruluşundan Emevîlerin Sonuna Kadar Toplumsal Yapı*. İstanbul: Siyer Akademi, 1. Basım, 2021.
- Usluer, Mehmet. "Basra Şehrinin Kurucusu Utbe b. Gazvân'ın Hayatı ve Faaliyetleri". *İslami İlimler Dergisi* 16/2 (2021), 127-148.

- Vâhidî, Ebü'l-Hasen Ali b. Ahmed b. Muhammed en-Nîsâbü'rî. *Esbâbü'n-nüzûl*. Dammam: Dâru'l-İslâh, 2. Basım, 1992.
- Vâkidî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ömer b. Vâkîd el-Vâkîdî el-Eslemî el-Medenî. *Kitâbü'r-Ridde*. thk. Yahya el-Cebûrî. Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1990.
- Vekî', Ebû Bekir Muhammed b. Halef b. Hayyân. *Ahbârü'l-kudât*. 3 Cilt. Beyrut: el-Mektebetü't-Ticâriyyeti'l-Kübrâ, 1. Basım, 1937.
- Yahyâ b. Âdem, Ebû Zekerîyyâ Yahyâ b. Âdem b. Süleymân el-Kureşî el-Ümevî el-Kûfi. *Kitâbü'l-Harâc*. Beyrut: el-Matba'atü's-Selefiyye, 2. Basım, 1964.
- Ya'kûbî, Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Ebî Ya'kûb İshâk b. Ca'fer b. Vehb b. Vâzih. *Târîhu'l-Ya'kûbî*. Beyrut: Dâru Sâdır, 6. Basım, 1995.
- Yâkût el-Hamevî, Ebû Abdillâh Şihâbüddîn Yâkût b. Abdillâh el-Hamevî el-Bağdâdî er-Rûmî. *Mu'cemü'l-büldân*. 7 Cilt. Beyrut: Dâru Sâdır, 1995.
- Yekeler, Muhammet. *Câhiliye Döneminden Hz. Peygamber Dönemi Sonuna Kadar Temîm Kabilesi*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans, 2014.
- Yıldırım, Taner. "Ali b. Ebu Talib Hilafetinden Yezid b. Muaviye Dönemine Kadar Basra Körfezindeki Siyasî Durum". *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 10/1 (2011), 351-369.
- Yılmaz, İbrahim. *Panayırlar ve Arap Dili ve Edebiyatının Gelişmesinde Oynadığı Rol*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı, Doktora, 1997.
- Yoldaş, Mehmet Hanefi - Kubat, Mehmet. "Hâricî Düşüncede Ilımlılaşma Çabaları ve İbâdiyye'nin Günümüze Kadar Varlığını Devam Ettirmesi Üzerine". *Yakın Doğu Üniversitesi İslam Tetkikleri Merkezi Dergisi* 9/1 (2023), 46-63.
- Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehebî et-Türkmânî el-Fârikî ed-Dımaşkî. *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*. 18 Cilt. Kahire: Dâru'l-Hadîs, 2006.
- Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehebî et-Türkmânî el-Fârikî ed-Dımaşkî. *Târîhu'l-İslâm*. thk. Beşşar Avvâd. 17 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1. Basım, 2003.
- Zemahşerî, Ebü'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî. *Cibâlu ve'l-emkine ve'l-miyâh*. thk. Ahmed Abdüttevab Avd. Kahire: Dâru'l-Fazile, 1999.
- The Bahrain Authority for Culture and Antiquities. "Ain Umm Al Sujur Archaeological Site". Erişim 30 Mart 2024. https://culture.gov.bh/en/authority/cultural_sites/BahrainNationalMuseum/
- OIC - IRCICA Prince Sultan Ibn Salman Islamic Architectural Heritage Database. "Al Khamis Mosque". Erişim 10 Ağustos 2024. <https://www.islamicarchitecturalheritage.com/listings/al-khamis-mosque>
- UNESCO World Heritage Convention. "Al-Ahsa Oasis, an Evolving Cultural Landscape". Erişim 30 Ağustos 2024. <https://whc.unesco.org/en/list/1563>
- Sat7 Türk Haber. "Bahreyn'de Hristiyan Tarihine İlişkin İlk Kanıtlar Bulundu". Erişim 30 Mart 2024. <https://haber.sat7turk.com/bahreynde-hristiyan-tarihine-iliskin-ilk-kanitlar-bulundu/>
- Jawatha Mosque. "Madain Project". Erişim 28 Mart 2024. https://madainproject.com/jawatha_mosque
- Archnet. "Masjid al-Khamis". Erişim 31 Ağustos 2024. <https://www.archnet.org/sites/3788>

UNESCO World Heritage Convention. “Qal’at al-Bahrain – Ancient Harbour and Capital of Dilmun”. Erişim 10 Ağustos 2024.
<https://whc.unesco.org/en/list/1192/>

EKLER

Ek s.1:

Bahreyn’de Bulunmuş/İkamet Etmiş Sahâbîlerin Listesi

1. Abdullah b. Abdullah b. Übeyy b. Selûl
2. Alâ b. Hadramî
3. Amr b. Âs
4. Amr b. el-Mercûm
5. Amr b. Şu’ays
6. Amr b. Abdülkays
7. Âmir b. Abdülkays
8. Arfece b. Herseme
9. Berâ b. Mâlik
10. Câbir b. Abdullah el-Abdî
11. Cârîye b. Câbir
12. Ebân b. Saîd
13. Ebân el-Abdî (Gassân)
14. Ebân el-Muhâribî
15. Ebû Bekre
16. Ebû Hüreyre
17. Ebû Râfî‘
18. Ebû Süfyân b. Harb
19. Ebû ‘Ubeyde
20. Cârûd b. Muallâ
21. el-Hâris b. Cündüb
22. el-Münzir b. Âiz
23. Enes b. Mâlik
24. Eş’ec b. Abdülkays
25. ez-Zâri Ebü’l-Vâzi
26. Hakem b. Ebî’l-Âs

27. Hâlid b. Velîd
28. Hemmâm b. Rebî'a
29. Hemmâm b. Mu'âviye
30. Huzeyme b. Abduamr
31. Kudâme b. Maz'ûn
32. İbn Amr b. Süfyân
33. Matar
34. Muğîre b. Şu'be
35. Muhârib b. Müzeyde
36. Münkız b. Hayyân
37. Müsennâ b. Hârise
38. Suhâr b. Abbâs
39. Süfyân b. Havalî
40. Süfyân b. Hemmâm
41. Sümâme b. Üsâl
42. Şihâb b. el-Metrûk
43. Ubeyde b. Mâlik
44. Ukbe b. Cirve
45. Osman b. Ebü'l-As
46. Tarîf b. Ebân

Ek s.2:

Bahreyn ve Çevresi

<https://www.aljazeera.com.tr/ulke-profil/ulke-profil-bahreyn>

(30.10.2024)

Ek s.3:

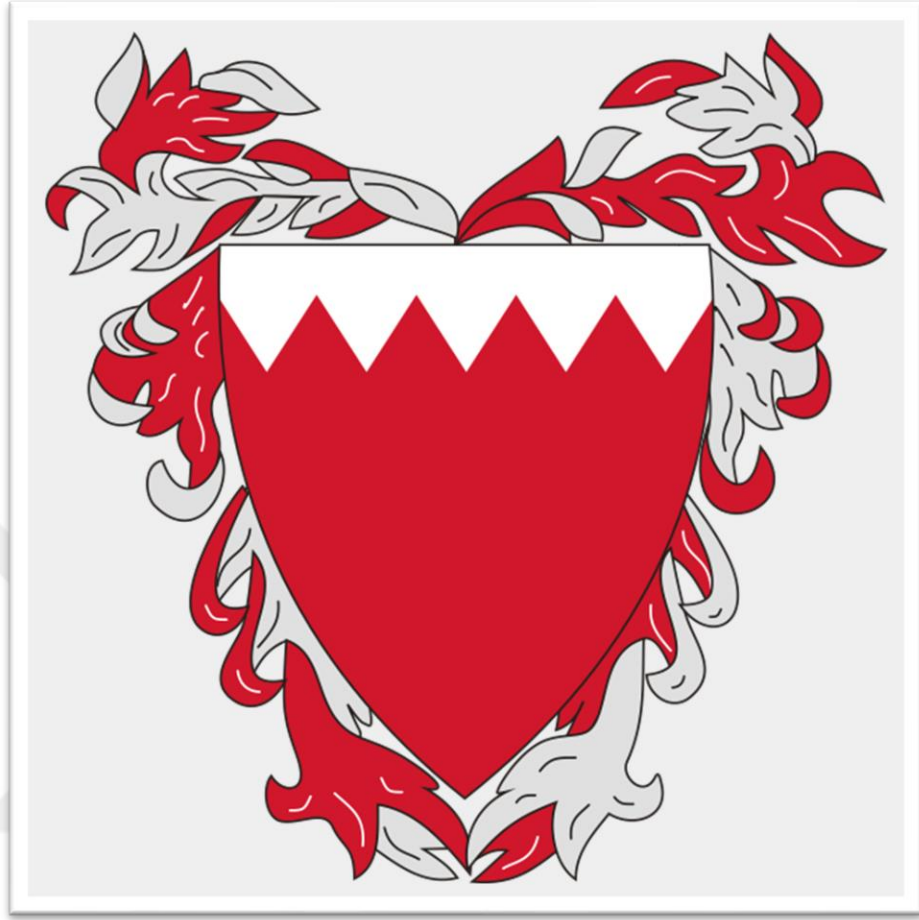

Bahreyn Bayrağı

<https://pixabay.com/tr/vectors/bahreyn-bayrak-%C3%BClke-bahreyn-bayra%C4%9F%C4%B1-4866533/>

(30.10.2024)

Ek s.4:

Bahreyn Ulusal Arması

https://tr.wikipedia.org/wiki/Bahreyn#/media/Dosya:Emblem_of_Bahrain.svg

(30.10.2024)

Ek s.5:

Bahreyn Dinarının Ön Yüzü

<https://tr.ucoin.net/coin/bahrain-100-fils-2002-2008/?tid=48464/>

(30.10.2024)

Ek s.6:

Bahreyn Dinarının Arka Yüzü

<https://tr.ucoin.net/coin/bahrain-100-fils-2002-2008/?tid=48464/>

(30.10.2024)

Ek s.7:

Restore Edilmiş Cuvâsâ Mescidi

<https://www.spa.gov.sa/w1884520>

(30.10.2024)

Ek s.8:

Dilmun Mezar Höyükleri

<https://www.gzt.com/mecra/dilmun-mezar-hoyukleri-3788278>

(30.10.2024)

Ek s.9:

el-Ahsâ'da Yer Alan Hurma Bahçeleri

<https://www.saudiseasons.com/en/destinations/middle-east/al-ahsa/>

(30.10.2024)

Ek s.10:

Bahreyn'in Günüümüzdeki Başkenti Manama

<https://www.milliyet.com.tr/galeri/korfezin-zengin-ada-ulkesi-bahreyn-6573186/7>

(30.10.2024)

Ek s.11:

Sheikh Salman b. Ahmed Al Fateh Kalesi

https://www.tripadvisor.com/Attraction_Review-g1509087-d7847921-Reviews-Sheikh_Salman_Bin_Ahmed_Al_Fateh_Fort-Riffa.html

(30.10.2024)

Ek s.12:

Bahreyn Ulusal Müzesi

<https://www.enuygun.com/ucak-bileti/bahrain-da-yapilacaklar/bahreyn-ulusal-muzesi-nde-tum-ulkenin-tarihi-zenginligine-tanik-olun/>

(30.10.2024)

Ek s.13:

Barbar Tapınağı

<https://www.tripadvisor.com.tr/Tourism-g14056174-Barbar-Vacations.html>

(30.10.2024)

Ek s.14:

Diraz Tapınağı

https://www.tripadvisor.com.tr/Attraction_Review-g293997-d485181-Reviews-Ad_Diraz_Temple-Manama.html

(30.10.2024)

Ek s.15:

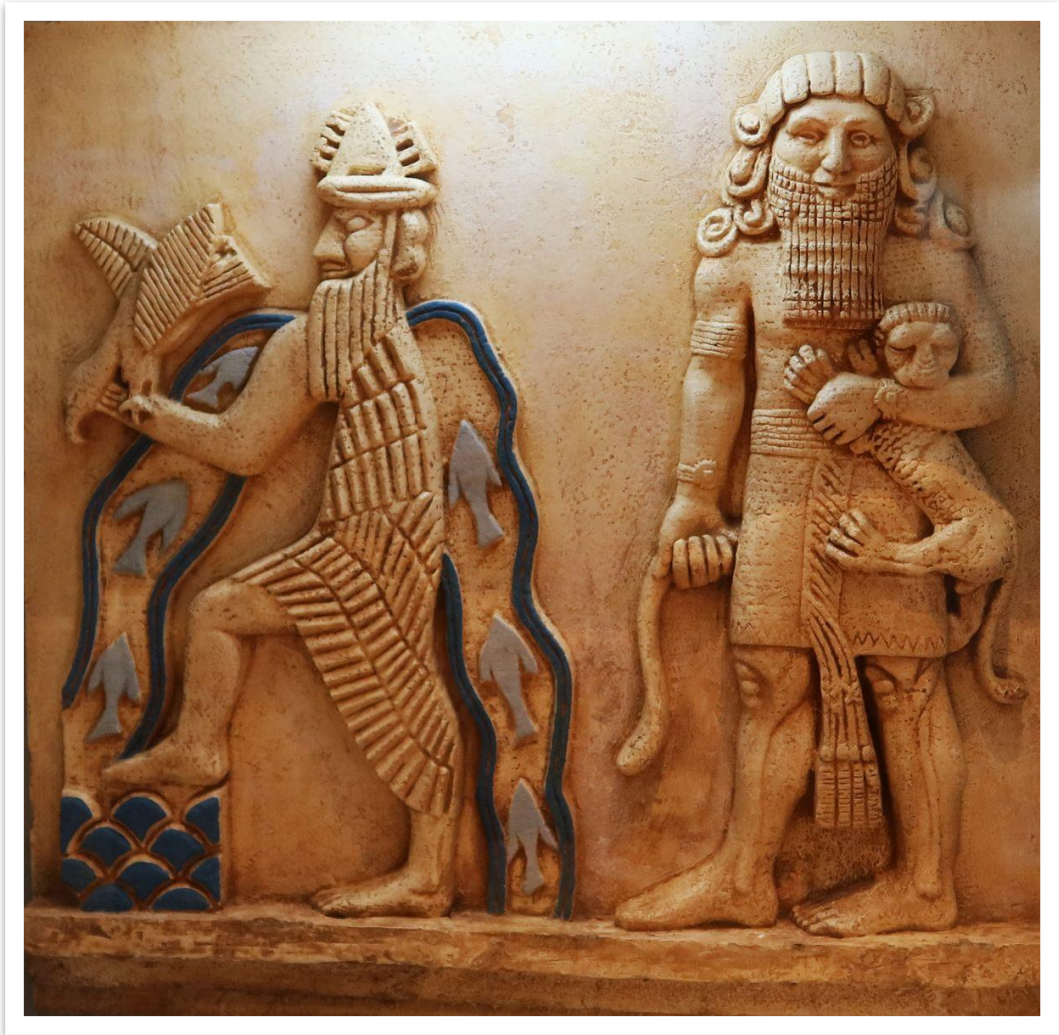

el-Khamis Cami

<https://www.islamicarchitecturalheritage.com/listings/al-khamis-mosque>

(30.10.2024)

Ek s.16:

Dilmun Dönemine Ait Heykel

<https://www.atlasobscura.com/places/legends-of-dilmun-bahrain>

(30.10.2024)

Ek s.17:

Bahreyn Hurmalıkları

<https://www.albiladpress.com/news/2019/4078/bahrain/614240.html>

(30.10.2024)